

Inhoudelijke evaluatie van de POP₃-maatregel kennisverspreiding

Eindrapport
Uitgebracht in opdracht van
het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV)
Amersfoort, 9 september 2020

Bureau Bartels B.V.
Postbus 318
3800 AH Amersfoort
Stationsplein 69
3818 LE Amersfoort
T 033 – 479 20 20
info@brtls.nl
www.bureaubartels.nl

Inhoud

Managementsamenvatting van het rapport	i
1. Inleiding	1
1.1 Aanleiding	1
1.2 Doelstelling evaluatie	2
1.3 Aanpak evaluatie	2
1.4 Leeswijzer	3
2. Inhoud en kenmerken maatregel	4
2.1 Inleiding	4
2.2 Achtergrond maatregel	4
2.3 Kenmerken ondersteunde projecten	5
3. Doel en organisatie kennisoverdracht	8
3.1 Inleiding	8
3.2 Doel en doelgroep(en)	8
3.3 Organisatie van de kennisoverdracht	10
4. Doelrealisatie en effecten	15
4.1 Inleiding	15
4.2 Algemene doelrealisatie	15
4.3 Bereik	16
4.4 Effecten van de kennisoverdracht	18
5. Conclusies en aanbevelingen	26
5.1 Inleiding	26
5.2 Samenvattende conclusies	26
5.3 Aanbevelingen	29

Managementsamenvatting van het rapport

In de zomer van 2020 heeft Bureau Bartels in opdracht van het ministerie van LNV een inhoudelijke evaluatie uitgevoerd van de POP3-maatregel 1 'Kennisoverdracht en voorlichtingsacties'. Voor deze evaluatie is deskresearch verricht en zijn gesprekken gevoerd met penvoerders van (bijna) afgeronde projecten die vanuit deze maatregel ondersteund zijn.

Het PlattelandsOntwikkelingsProgramma (POP3) 2014-2020 is een Europees subsidieprogramma dat is gericht op het ontwikkelen, verduurzamen en innoveren van de agrarische sector. Binnen het POP3-programma heeft de maatregel kennisverspreiding als doel om de kennis- en innovatiebasis van de land- en bosbouw en van plattelandsgebieden te bevorderen. Provincies organiseren periodiek openstellingen voor het indienen van subsidieaanvragen.

In totaal zijn er bij de provincies 39 openstellingen geweest voor de maatregel kennisverspreiding. Dit heeft geleid tot 123 beschikte projecten. Vooral adviesbureaus en landbouworganisaties blijken daarbij als penvoerder op te treden. De meest voorkomende thema's waarop de kennisoverdracht betrekking op heeft, zijn bodem en nutriëntenkringloop. Doorgaans worden meerdere thema's in samenhang behandeld in de ondersteunde projecten. Verreweg de meeste projecten zijn gericht op de melkveehouderij, op enige afstand gevolgd door de akkerbouw.

Voor het vaststellen van de kennis- en informatiebehoefte van de doelgroep(en) maken penvoerders veelal gebruik van eigen ervaringen binnen het werkveld of die van samenwerkingspartners. Binnen de ondersteunde projecten worden vaak meerdere typen instrumenten voor kennisoverdracht naast elkaar ingezet, waarbij met name demonstraties/excursies samen met studiegroepen/workshops veelvuldig worden ingezet. De kennis die naar de doelgroep(en) verspreid is, was dikwijls al binnen de eigen organisatie of bij mede-uitvoerders aanwezig.

Volgens de helft van de geraadpleegde penvoerders waren op het moment van de evaluatie de beoogde doelstellingen van het project volledig behaald. Dit baseren zij vooral op deelnamecijfers. Bij drie kwart van de afgeronde projecten was het streefaantal deelnemers (ruim) behaald.

Uit de evaluatie komt naar voren dat de maatregel kennisverspreiding effectief is wat betreft het kennisniveau en veranderingen in gedrag/bedrijfsvoering. Met name demonstraties en excursies worden door de penvoerders als effectieve kennisoverdrachtsactiviteit aangemerkt. Uit de interviews met de penvoerders komt geen ideaaltypische 'receptuur' voor een effectieve kennisoverdracht naar voren. Wel wordt een gecombineerde inzet van meerdere typen instrumenten naast elkaar als meest kansrijk voor het bereiken en beïnvloeden van de doelgroep(en) ervaren.

Op grond van de uitkomsten die met de evaluatie zijn verkregen, zijn de volgende aanbevelingen geformuleerd:

- 1. Bepaal voorafgaand aan (het stimuleren van) de inzet van instrumenten wat het beoogde doel is van de kennisverspreiding.**
- 2. Stimuleer bij kennisverspreiding een gecombineerde inzet van meerdere typen instrumenten.**
- 3. Stel niet bij voorbaat een ideaaltypisch aantal onderwerpen vast in de beoogde kennisoverdracht.**
- 4. Besteed bij toekomstige kennisoverdrachtsinitiatieven ook aandacht aan het meten van effecten.**
- 5. Kom tot een versnelling van de doorlooptijd van de subsidieaanvragen.**

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

Het PlattelandsOntwikkelingsProgramma (POP3) 2014-2020 omvat verschillende typen maatregelen. Eén van de maatregelen – **Maatregel 1 'Kennisoverdracht en voorlichtingsacties'** – heeft als doel om de kennis- en innovatiebasis van de land- en bosbouw en van plattelandsgebieden te bevorderen. Vanuit deze maatregel worden projectinitiatieven ondersteund die zich richten op de overdracht en toepassing van gevalideerde kennis en innovaties aan grotere groepen (landbouwers). Daartoe wordt subsidie verstrekt aan verschillende typen kennisverspreidingsactiviteiten, zoals studiegroepen, demonstratieactiviteiten, voorlichtingsactiviteiten, workshops en gezamenlijke coaching van ondernemers in de landbouw.

In Nederland wordt momenteel, net als in diverse andere Europese landen, het PlattelandsOntwikkelingsProgramma 2014-2020 (POP3) uitgevoerd. De uitvoering van dit programma is in belangrijke mate gedecentraliseerd naar de provincies. In het POP3-programma worden verschillende typen maatregelen onderscheiden waarvoor POP-subsidies verstrekt kunnen worden. Via periodieke openstellingen van deze maatregelen stellen provincies aanvragers in staat om hiervoor projectvoorstellen in te dienen. Daarbij hebben provincies een zekere mate van beleidsvrijheid om maatregelen 'regionaal in te kleuren'.

Enkele POP-maatregelen zijn (mede) gericht op het bevorderen van innovatie en kennisdeling om aldus de concurrentiekracht, duurzaamheid en sociale cohesie van plattelandsgebieden te versterken. Gezamenlijk worden deze maatregelen ook wel aangeduid als het 'Cluster Innovatie'. Maatregel 1 Kennisoverdracht en voorlichtingsacties maakt onderdeel uit van dit cluster. Vanuit deze maatregel – hierna gemakshalve 'maatregel kennisverspreiding' genoemd – worden initiatieven ondersteund die zich richten op de overdracht en toepassing van gevalideerde kennis en innovaties aan grotere groepen (landbouwers). Voorbeelden van dergelijke collectieve initiatieven zijn trainingen, workshops en demonstratieactiviteiten.

Bij het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) leeft de behoefte aan een inhoudelijke evaluatie van de maatregel kennisverspreiding. Met deze evaluatie kan onder andere input gegenereerd worden voor het programma 'Innovatie op het boerenerf' zoals aangekondigd in de Tweede Kamerbrief van 19 juli 2019. In aanvulling daarop wil het ministerie van de LNV de uitkomsten van de evaluatie ook benutten voor het vormgeven van de maatregel kennisverspreiding zowel de transitieperiode 2021-2023 als in het Nationaal Strategisch Plan voor de komende GLB-periode.

Aan Bureau Bartels is gevraagd om de evaluatie van de POP3-maatregel kennisverspreiding uit te voeren. Deze evaluatie is uitgevoerd in de maanden juni tot en met augustus 2020. In deze rapportage doen we verslag van de uitkomsten daarvan.

1.2 Doelstelling evaluatie

De **centrale doelstelling** van de evaluatie was als volgt geformuleerd:

Het verrichten van een inhoudelijke evaluatie van de maatregel kennisverspreiding binnen POP3 en het destilleren van lessen daaruit voor toekomstige beleidsmaatregelen op het gebied van kennisverspreiding.

Om deze doelstelling te realiseren is in de evaluatie aandacht besteed aan de beoogde doelen en doelgroepen van de kennisverspreiding, (ervaringen met de) gehanteerde methodieken voor kennisoverdracht, het bereik onder typen agrariërs en de effecten die projecten hebben gehad. Aan de hand van de resultaten van de evaluatie hebben we een blik op de toekomst geworpen en aanbevelingen geformuleerd voor toekomstige beleidsinitiatieven gericht op kennisverspreiding binnen de agrarische sector.

1.3 Aanpak evaluatie

Voor de evaluatie van de POP3-maatregel kennisverspreiding is een aantal samenhangende activiteiten ontplooid. Allereerst heeft Regiebureau POP al **voorwerk** verricht voor de evaluatie door het in kaart brengen van een aantal **kenmerken** van de **projecten** die vanuit de maatregel kennisverspreiding ondersteund zijn. De uitkomsten hiervan zijn verwerkt in hoofdstuk 2. In aanvulling hierop hebben wij **deskresearch** verricht. Hierbij zijn verschillende bestaande (digitale) bronnen over POP3-maatregel kennisverspreiding bestudeerd, waaronder formele teksten over inhoud en doel van de maatregel kennisverspreiding, voorlichtingsmateriaal over (openstellingen in het kader van) de maatregel en projectaanvragen alsmede voortgangs- c.q. eindverslagen van nader onderzochte projecten.

De kern van de evaluatie bestond vervolgens uit de raadpleging van geselecteerde penvoerders van (bijna) afgeronde projecten die vanuit de maatregel kennisverspreiding ondersteund zijn. Uit deze projecten is – in samenspraak met de begeleidingscommissie – een **steekproef** getrokken, waarbij rekening is gehouden met spreiding over provincies, sectoren en typen aanvrager. Bovendien is een **vragenlijst** vervaardigd die als leidraad gebruikt is voor de telefonische interviews met de projectleiders van de geselecteerde projecten. Ook dit is in nauwe samenspraak met de begeleidingscommissie gebeurd.

De geselecteerde penvoerders zijn per mail aangeschreven via Regiebureau POP. In deze mail werd de evaluatie toegelicht en werd aangekondigd dat de evaluator contact op kon nemen om een afspraak in te plannen voor het afnemen van een **telefonisch interview**. Ter voorbereiding op de telefonische interviews zijn – daar waar beschikbaar – de projectaanvragen en verslagen van geselecteerde projecten bestudeerd.

De gegevens die met de voorgaande activiteiten verkregen zijn, zijn **geanalyseerd**. De uitkomsten van deze analyses zijn verwerkt in deze **rapportage**. De uitkomsten van deze evaluatie zijn uitsluitend gebaseerd op de waarnemingen van de penvoerders. Binnen de scope van dit onderzoek was geen gelegenheid om deze uitkomsten te toetsen bij de doelgroep van de kennisverspreiding zelf, namelijk de agrariërs die geparticipeerd hebben in de projecten die vanuit maatregel kennisverspreiding ondersteund zijn.

Respons

Tabel 1.1 verschaft inzicht in de respons. Daaruit blijkt dat sprake is van een grote bereidheid van penvoerders om deel te nemen aan de evaluatie. Alle bereikte penvoerders waren bereid om ons te woord te staan. Het streefaantal van 24 interviews met penvoerders is dan ook behaald.

Tabel 1.1 Respons penvoerders

Aspect	Penvoerders
Bruto steekproef*	32
▪ Niet meer benaderd i.v.m. behalen streefaantal	4
▪ Na herhaaldelijke pogingen niet bereikt/persoon werkt er niet meer	3
▪ Anders	1
Netto steekproef	24
▪ Geen tijd/interesse	0
Respons (absoluut)	24
Respons (relatief)	100%

* Dit zijn de penvoerders die via Regiebureau POP de aankondigingsmail hebben gekregen.

1.4 Leeswijzer

Dit rapport is als volgt opgebouwd. In **hoofdstuk 2** geven we allereerst inzicht in de achtergrond van de maatregel kennisverspreiding en bespreken we de kenmerken van de ondersteunde projecten onder deze maatregel. Dit biedt houvast om de resultaten van de evaluatie, die in de daaropvolgende hoofdstukken gepresenteerd worden, beter te kunnen interpreteren.

De ervaringen van de penvoerders met de uitvoering van de ondersteunde projecten komen aan bod in **hoofdstuk 3**. Hierbij gaan we in op de beoogde doelen en doelgroep(en) van de kennisverspreiding, (ervaringen met de) gehanteerde methodieken voor kennisoverdracht en het bereik onder typen agrariërs. Vervolgens verleggen we in **hoofdstuk 4** de aandacht naar de doelrealisatie en de effecten van de ondersteunde projecten. We ronden af met **hoofdstuk 5** waarin we de belangrijkste conclusies van de evaluatie presenteren en aanbevelingen die daaruit voortvloeien.

Ten slotte merken we nog op dat niet in alle tabellen de percentages optellen tot 100%. Aan de ene kant heeft dit te maken met het feit dat bij sommige vragen meerdere antwoorden mogelijk waren. Aan de andere kant kan er ook sprake zijn van afrondingsverschillen.

2. Inhoud en kenmerken maatregel

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk geven we allereerst inzicht in de achtergrond van de maatregel kennisverspreiding (paragraaf 2.2). Vervolgens bespreken we de kenmerken van de ondersteunde projecten onder deze maatregel (paragraaf 2.3).

2.2 Achtergrond maatregel

De Europese Commissie heeft op 16 februari 2015 het nationaal plan van Nederland voor het POP₃-programma 2014-2020 goedgekeurd. Het ministerie van LNV is in de Nederlandse situatie in formele zin verantwoordelijk voor de uitvoering van het POP₃-programma. De taken op dit terrein zijn echter grotendeels gedelegeerd aan de provincies. De provincies zijn, in samenwerking met de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) als betaalorgaan, verantwoordelijk voor de openstellingsbesluiten van POP₃-subsidie maatregelen, de behandeling van de subsidieaanvragen en het verstrekken van de subsidies. De provincies worden in de uitvoering van het POP₃-programma ondersteund door Regiebureau POP dat onafhankelijk geïntegreerd is tussen de Rijksoverheid en de provincies.

Zoals in het inleidende hoofdstuk in feite al ter sprake is gekomen, worden binnen het POP₃-programma verschillende typen maatregelen onderscheiden waarvoor POP-subsidies verstrekt kunnen worden. Eén van de maatregelen binnen het POP₃-programma – Maatregel 1 Kennisoverdracht en voorlichtingsacties – heeft als doel om kennisoverdracht en innovatie in de land- en bosbouw en in plattelandsgebieden te bevorderen. Dit met het oog op het verhogen van de concurrentiekracht van de Nederlandse landbouwsector én het verminderen van de negatieve effecten van de landbouwsector op milieu (verduurzaming).

Deze maatregel kennisverspreiding richt zich op de overdracht van kennis aan grote groepen van ondernemers in de agrarische sector waarbij de nadruk ligt op het stimuleren van de toepassing van gevalideerde kennis en innovaties in de praktijk. Vanuit de maatregel wordt steun verleend aan deskundigheidsbevordering, studiegroepen, demonstratieactiviteiten, voorlichtingsactiviteiten, workshops en gezamenlijke coaching van ondernemers in de landbouw. Binnen de maatregel worden twee submaatregelen onderscheiden, namelijk Submaatregel 1.1 Trainingen, workshops en coaching van ondernemers en Submaatregel 1.2 Demonstratieactiviteiten.

Voor de maatregel kennisverspreiding is in het oorspronkelijke programmadocument een **zevental thema's** geformuleerd waarop de kennisoverdracht betrekking kan hebben. Dit zijn de volgende thema's:

- nieuwe marktconcepten, nieuwe verdienmodellen en meerwaarde geven aan producten;
- beheersen van productierisico's, versterking van de positie van primaire producten in de handelsketen, betere afstemming tussen vraag- en aanbod Vermindering van grondstofgebruik;
- verminderen grondstoffengebruik en het sluiten van de kringloop gericht op het verminderen van de milieubelasting, minder gebruik van hulpbronnen en grondstoffen;
- klimaatmitigatie (vermindering uitstoot broeikasgassen door zuiniger energiegebruik, vermindering gebruik fossiele energie, productie van hernieuwbare energie);

- klimaatadaptatie (het tegengaan en/of verminderen van de effecten van grote watertekorten en -overschotten en toenemende verzilting);
- verbetering van dierenwelzijn/diergezondheid en vermindering van het risico voor de volksgezondheid bij interactie tussen mens en dier;
- behoud en versterking van biodiversiteit en omgevingskwaliteit.

Zoals gezegd, zijn de provincies verantwoordelijk voor het organiseren van de openstellingen voor de maatregel kennisverspreiding. Provincies kunnen besluiten tot meerdere (thematische) openstellingen, waarin partijen worden uitgenodigd om projectvoorstellen in te dienen. Projectaanvragen moeten aan een aantal voorwaarden voldoen om voor subsidie in aanmerking te komen. Tabel 2.1 bevat de (minimale) selectiecriteria die de provincies dienen te hanteren bij openstellingen.

Tabel 2.1 Selectiecriteria maatregel kennisverspreiding

Voorwaarde	Operationalisering
Mate van effectiviteit	Bijdrage aan doelstelling(en) van de maatregel
Kosteneffectiviteit	Verhouding van kosten in relatie tot de opbrengst
Kans op succes	Kans op succesvolle uitvoering en/of voortzetting
Mate van innovativiteit*	Het innovatieve karakter van de over te dragen kennis

* Mate van innovativiteit is een optioneel criterium.

Bij toekenning van de subsidie bedraagt het subsidiepercentage 60% tot 80% van de kosten voor de organisatie en uitvoering van de kennisverspreidingsactiviteiten uit het projectvoorstel.

2.3 Kenmerken ondersteunde projecten

Vanaf de start van de uitvoering van het POP3-programma zijn er in totaal 39 openstellingen geweest voor de maatregel kennisverspreiding. Tijdens deze openstellingen zijn er in totaal 123 projectaanvragen gehonoreerd. Gemiddeld genomen is er een subsidiebedrag gereserveerd van 213.000 euro per geschikt project. In tabel 2.2 is het aantal openstellingen en het aantal beschikte projecten voor de maatregel kennisverspreiding weergegeven. Daaruit blijkt dat in op één na alle provincies één of meerdere openstellingen zijn georganiseerd voor deze maatregel.

Tabel 2.2 Aantal openstellingen, aantal beschikte projecten en financieel volume, naar provincie

Provincie**	Openstellingen	Beschikte projecten	Financieel volume
Groningen	2**	7	€1.731.000
Friesland	3	12	€2.748.000
Drenthe	2	5	€680.000
Veenkoloniën	4	7	€3.841.000
Overijssel	4	9	€1.525.000
Gelderland	2	11	€1.381.000
Utrecht	4	12	€1.975.000
Flevoland	3	12	€1.577.000
Zuid-Holland	6	10	€1.297.000
Zeeland	1	1	€430.000
Noord-Brabant	5**	22	€7.401.000
Limburg	3	15	€1.602.000
Totaal	39	123***	€26.188.000

* In provincie Noord-Holland zijn er geen openstellingen voor de maatregel kennisverspreiding geweest

** In deze provincies loopt de afhandeling van één openstelling nog

*** Voor 2 projecten waren geen kenmerken bekend, navolgende tabellen zijn dan ook gebaseerd op 121 projecten

Uit tabel 2.2 valt op te maken dat de provincie Zuid-Holland de meeste openstellingen voor de maatregel kennisverspreiding heeft gehad, direct op de voet gevolgd door de provincie Noord-Brabant. Gemiddeld genomen zijn er drie openstellingen per provincie geweest. Uit de tabel valt eveneens op te maken dat het aantal beschikte projecten per provincie grote variatie vertoont (van één in de provincie Zeeland tot tweeëntwintig in de provincie Noord-Brabant). Per openstelling werden gemiddeld genomen drie projectaanvragen gehonoreerd.

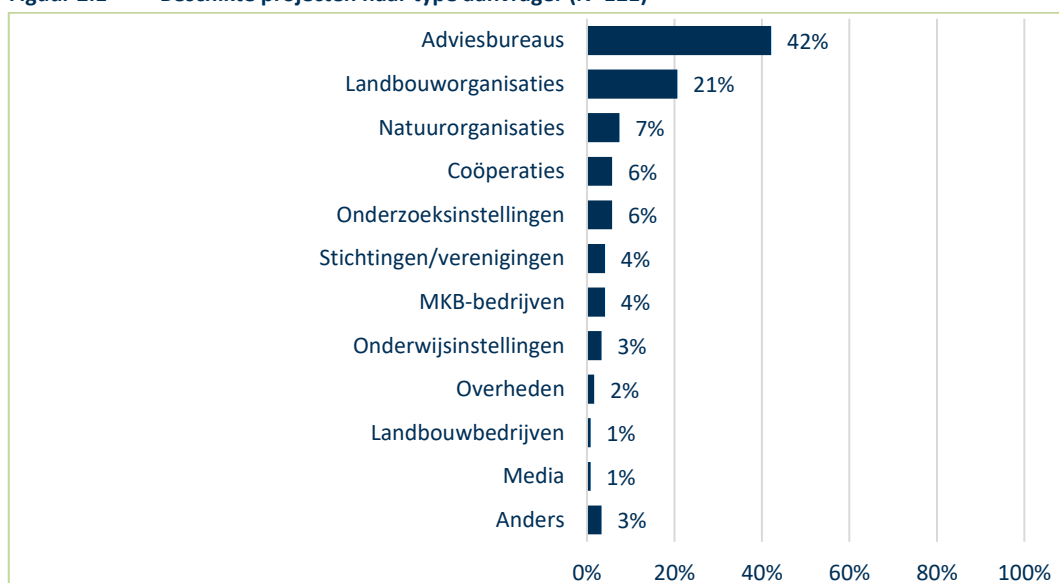
Voor de verdere interpretatie van de resultaten is het belangrijk om te noemen dat een aanzienlijk deel van de projecten op moment van de evaluatie nog volop in uitvoering was. Voor een kwart van de beschikte projecten (26% bij N=121) geldt dat de einddatum volgens de beschikking op moment van evaluatie verlopen was. Een zesde van de beschikte projecten (17% bij N=121) wordt binnenkort afgerond. Ruim de helft van de beschikte projecten (57% bij N=121) loopt ook nog volgend jaar (2021) door.

Type aanvrager

In figuur 2.1 zijn de beschikte projecten uitgesplitst naar type aanvrager. Uit deze figuur kan een aantal conclusies worden getrokken. Allereerst zien we dat vooral adviesbureaus en landbouworganisaties veel projectaanvragen hebben ingediend en gehonoreerd hebben gekregen. Samen nemen deze twee typen aanvragers bijna twee derde van het aantal beschikte projecten voor hun rekening. Onder deze typen aanvragers is er een aantal bureaus/organisaties dat een groot aantal projecten gehonoreerd heeft gekregen (tot maar liefst zeventien beschikte projecten). Regelmatig gaat het hierbij om vergelijkbare projecten die in verschillende provincies zijn gehonoreerd.

Aan de andere kant van het spectrum valt op dat onderzoeksinstituten en onderwijsinstellingen een bescheiden rol spelen binnen het aantal beschikte projecten. Hoewel de maatregel kennisverspreiding is gericht op de toepassing van gevalideerde kennis en innovaties in de praktijk, hebben onderzoeksinstituten en onderwijsinstellingen relatief weinig projecten in uitvoering genomen, respectievelijk zeven en vier projecten.

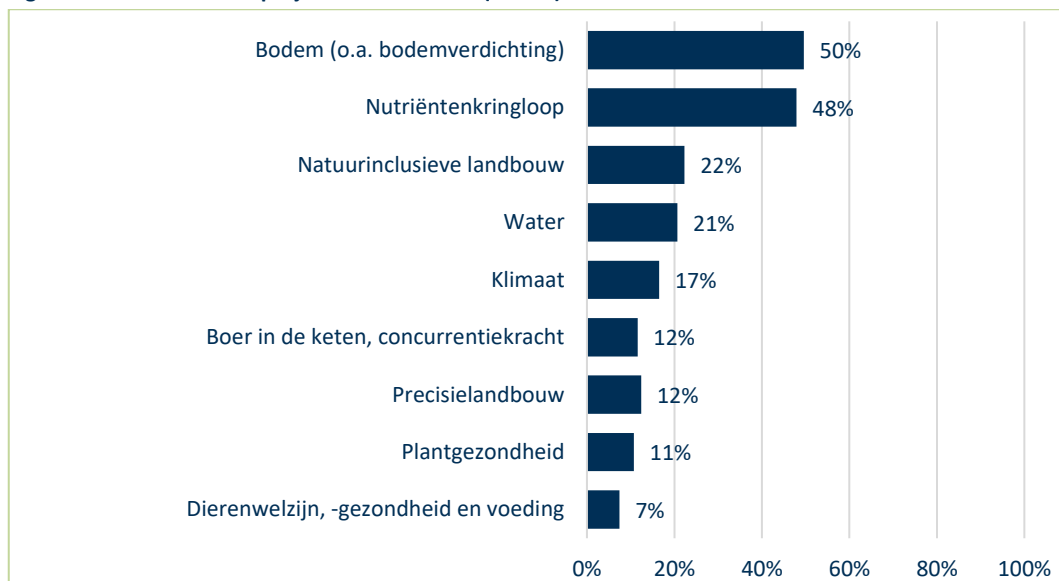
Figuur 2.1 Beschikte projecten naar type aanvrager (N=121)

Thema's

Van de in totaal 39 openstellingen voor de maatregel kennisverspreiding zijn er drie thematische openstellingen geweest. In Overijssel is een openstelling gericht geweest op waterkwaliteit en waterkwantiteit en in Gelderland zijn twee openstellingen geweest waarvoor natuurinclusieve landbouwprojecten konden worden ingediend. Voor de andere openstellingen was er sprake van een brede opzet zonder specifieke thematische kadering. Gehonoreerde projectaanvragen kunnen betrekking hebben op één of meerdere thema's waarover kennis verspreid wordt/is naar agrariërs. In figuur 2.3 is weergegeven op welke thema's de beschikte projecten betrekking hebben. Uit deze figuur blijkt dat de thema's bodem en nutriëntenkringloop (vaak in samenhang) de meest voorkomende thema's zijn.

Figuur 2.2 Beschikte projecten naar thema (N=121)*

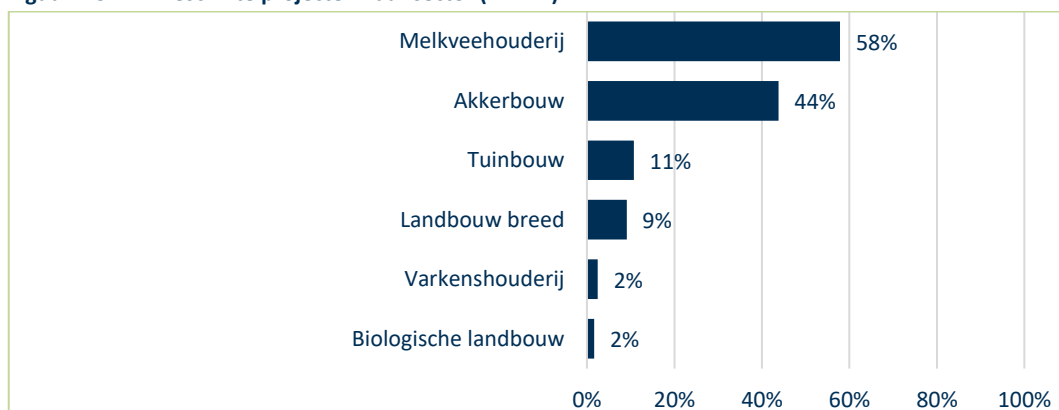

* Deze percentages tellen niet op tot 100% omdat meerdere antwoorden gegeven konden worden.

Sector

De beschikte projecten richten zich op agrariërs in verschillende agrosectoren (zie figuur 2.3).

Figuur 2.3 Beschikte projecten naar sector (N=121)*

* Deze percentages tellen niet op tot 100% omdat meerdere antwoorden gegeven konden worden.

Verreweg de meeste projecten zijn gericht op de melkveehouderij, op enige afstand gevolgd door de akkerbouw (respectievelijk 70 projecten en 53 projecten). Andere sectoren zijn minder vaak vertegenwoordigd.

3. Doel en organisatie kennisoverdracht

3.1 Inleiding

Zoals in de hoofdstuk 1 is aangegeven, hebben we voor deze evaluatie 24 penvoerders geraadpleegd van ondersteunde projecten die (nagenoeg) afgerond zijn. Hun ervaringen met de organisatie en aanpak van het ondersteunde project staan in dit hoofdstuk centraal. De opbouw van dit hoofdstuk ziet er als volgt uit. Allereerst bezien we in paragraaf 3.2 de beoogde doelen en doelgroepen van de kennisverspreiding. Vervolgens presenteren we de ervaringen van de penvoerders met de organisatie van de ondersteunde projecten (paragraaf 3.3). De gehanteerde typen instrumenten voor kennisoverdracht komen in paragraaf 3.4 aan bod.

3.2 Doel en doelgroep(en)

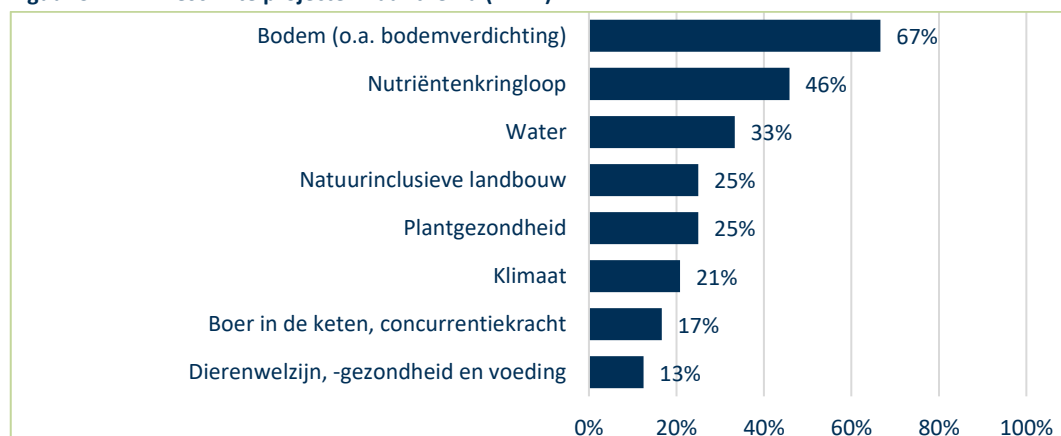
In deze paragraaf gaan we in op de beoogde doelen en doelgroepen van de kennisverspreiding.

Doel

In de interviews met de penvoerders is de open vraag gesteld aan welke doelen van het POP3-programma het ondersteunde project bijdraagt. De respondenten refereren daarbij zonder uitzondering aan het centrale doel van de openstellingen voor de maatregel kennisverspreiding dat met het ondersteunde project wordt nagestreefd; grote groepen van ondernemers in de agrarische sector te informeren over innovaties en/of modernisering en toepassingen hiervan te stimuleren.

Naast het algemene doel om bij te dragen aan het bevorderen van kennisoverdracht en innovatie zijn in de openstellingen voor de maatregel kennisverspreiding, zoals door de verschillende provincies georganiseerd, veelal ook meer thematische doelen beschreven. Het gaat dan om kennisoverdracht rond één of meerdere specifieke thema's, bijvoorbeeld innovaties die leiden tot een geringer grondstoffengebruik en een gesloten kringloop. In de antwoorden van de penvoerders wordt dit type doelen nauwelijks genoemd. Als we echter inzoomen op deze thematische doelen, zoals weergegeven in figuur 3.1, zien we een vergelijkbaar patroon ontstaan als eerder beschreven in hoofdstuk 2 (zie figuur 2.2). In paragraaf 4.4 gaan we hier nader op in door aandacht te besteden aan op welke terreinen ondersteunde projecten tot veranderingen in het gedrag/de bedrijfsvoering van deelnemers hebben geleid.

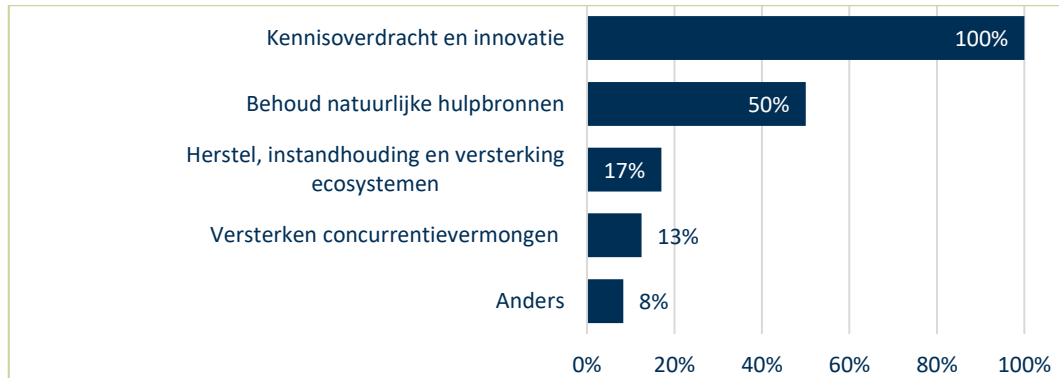
Figuur 3.1 Beschikte projecten naar thema (N=24)*

* Deze percentages tellen niet op tot 100% omdat meerdere antwoorden gegeven konden worden.

Ruim de helft van de penvoerders (54% bij N=24) geeft aan dat het ondersteunde project niet alleen bijdraagt aan het algemene doel om kennisoverdracht en innovatie te bevorderen, maar dat er ook sprake is van samenhang met doelen van andere POP3-maatregelen. Figuur 3.2 laat zien dat door penvoerders vooral genoemd wordt dat ook het behoud van natuurlijke hulpbronnen (o.a. efficiënter water- en energiegebruik) een doel van het ondersteunde project is. Overige doelen die in mindere mate zijn genoemd, zijn: het herstellen, de instandhouding en de versterking van ecosystemen die afhankelijk zijn van land- en bosbouw en het versterken van het concurrentievermogen in de landbouw.

Figuur 3.2 Doelen ondersteunde projecten (N=24)*

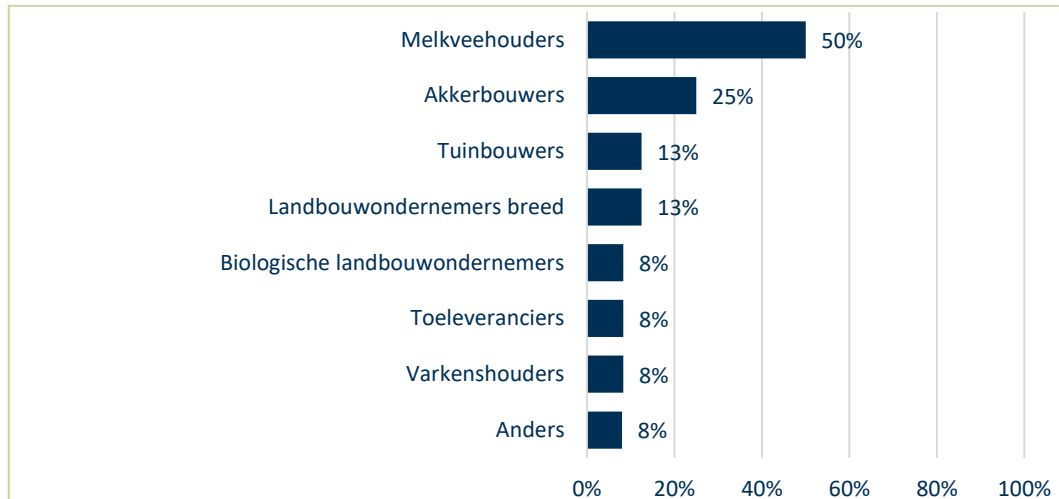

* Deze percentages tellen niet op tot 100% omdat meerdere antwoorden gegeven konden worden.

Doelgroep(en)

In de gesprekken met de penvoerders hebben we vervolgens een aantal vragen gesteld over de beoogde doelgroep(en) van de kennisverspreiding. In de eerste plaats zijn we nagegaan op welke doelgroep of doelgroepen de verschillende projecten zich richten. Figuur 3.3 geeft hier inzicht in.

Figuur 3.3 Doelgroepen ondersteunde projecten (N=24)*

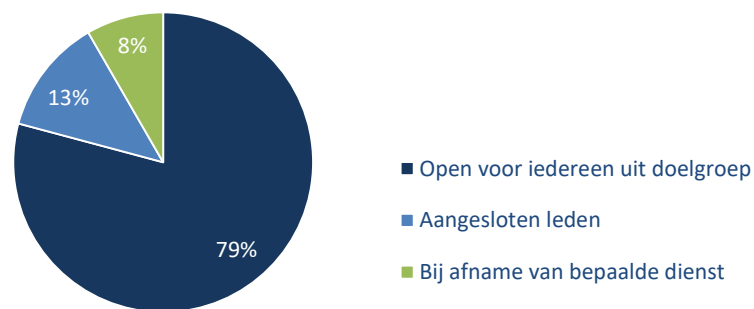

* Deze percentages tellen niet op tot 100% omdat meerdere antwoorden gegeven konden worden.

Uit de resultaten van bovenstaande figuur blijkt dat een groot deel van de projecten zich richt op melkveehouders, namelijk de helft van de projecten. Op enige afstand volgt de doelgroep akkerbouwers. Andere beoogde doelgroepen zijn duidelijk minder frequent genoemd. Dit beeld komt overeen met het aantal beschikte projecten naar sector zoals eerder weergegeven in hoofdstuk 2 (zie figuur 2.3).

In het verlengde van het bovenstaande is aan de penvoerders gevraagd of deelname aan de projecten open stond voor iedereen die tot de doelgroep(en) behoort of dat de projecten zich richten op aangesloten leden/een specifieke achterban van de penvoerder. De uitkomsten hiervan staan weergegeven in figuur 3.4. Voor vier op de vijf projecten stond deelname open voor iedereen die tot de doelgroep(en) behoort. Wel wordt enkele keren aangedragen dat, hoewel deelname open stond voor iedereen, in praktijk deelnemers vooral uit eigen klantenkring afkomstig waren. Figuur 3.4 laat verder zien dat in andere gevallen het project gericht is op aangesloten leden (binnen consortia) of afnemers van een bepaalde dienst. Bij afnemers van een bepaalde dienst gaat het bijvoorbeeld om afnemers van luchtwassers (waarbij kennisoverdracht gericht is op stimulering van integrale toepassingen van luchtwassers op basis van onderzoek van de WUR) of om agrariërs die in een eerder project al bepaalde (niet-fysieke) investeringen hebben gemaakt waar de kennis-overdracht op voortborduurde.

Figuur 3.4 Deelname ondersteunde projecten (N=24)

3.3 Organisatie van de kennisoverdracht

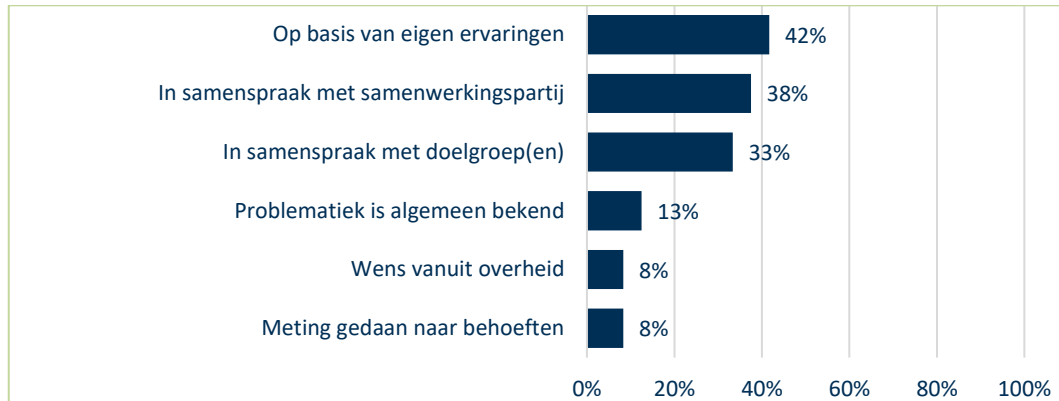
In deze paragraaf beschouwen we hoe de penvoerders de kennisoverdracht georganiseerd hebben. We gaan eerst in op hoe de kennis- en informatiebehoefte van de doelgroep(en) zijn bepaald en waar de kennis die in de projecten verspreid is naar de doelgroep(en) vandaan komt. Vervolgens besteden we aandacht aan typen partijen die door de penvoerders betrokken zijn bij de organisatie van de kennisverspreiding. Tot slot gaan we in op knelpunten die bij de organisatie zijn ervaren.

Kennis- en informatiebehoefte

Uit de gesprekken met de penvoerders komt naar voren dat de kennis- en informatiebehoefte van de doelgroep(en) op verschillende manieren in kaart is gebracht. Figuur 3.5 laat zien dat hierbij drie manieren de boventoon voeren. Het bepalen van de kennis- en informatiebehoefte van de doelgroep(en) is veelal gedaan op basis van eigen ervaringen binnen het werkveld en daarnaast ook in samenspraak met samenwerkingspartijen en/of met de doelgroep van het project. Dit laatste bijvoorbeeld aan de hand van een kick-offbijeenkomst met betrokken partijen. Bij een klein aantal projecten is bij aanvang van het project ook een meting gedaan naar de kennis- en informatiebehoefte van de doelgroep(en). Geen van de penvoerders rapporteert dat de kennis- en informatiebehoefte van de doelgroep niet van tevoren is bepaald.

Figuur 3.5 Vaststelling kennis- en informatiebehoefte doelgroep (N=24)*

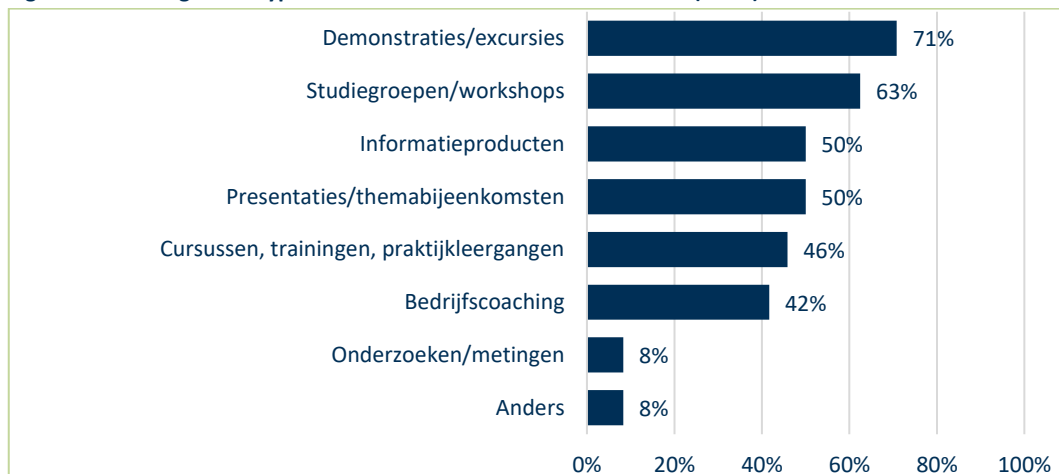
* Deze percentages tellen niet op tot 100% omdat meerdere antwoorden gegeven konden worden.

Het aantal onderwerpen waar het project betrekking op heeft, is in het algemeen bepaald aan de hand van verkregen inzicht in de kennis- en informatiebehoefte van de doelgroep(en). Aan de penvoerders is vervolgens gevraagd op hoeveel onderwerpen hun project betrekking heeft. Het genoemde aantal onderwerpen loopt uiteen van één onderwerp tot acht onderwerpen. Het gemiddeld aantal onderwerpen per project is vier. Voor twee penvoerders is het niet mogelijk een exact aantal onderwerpen te noemen waar hun project betrekking op heeft. Zij laten weten dat er in hun project sprake is van een meer integrale benadering van de thema's en het niet mogelijk is de kennisverspreiding uit te splitsen in een exact aantal onderwerpen.

Typen kennisoverdrachtsinstrumenten

Bij de penvoerders hebben we getoetst welke typen instrumenten voor kennisoverdracht zijn ingezet/toegepast in hun project. De ingezette kennisoverdrachtsinstrumenten zijn weergegeven in figuur 3.6.

Figuur 3.6 Ingezette typen instrumenten voor kennisoverdracht (N=24)*

* Deze percentages tellen niet op tot 100% omdat meerdere antwoorden gegeven konden worden.

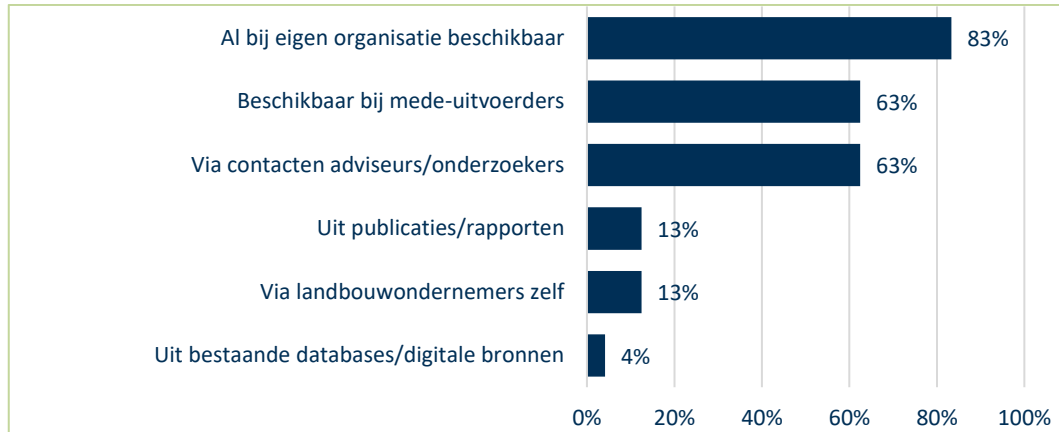
De eerste conclusie die op basis van bovenstaande figuur getrokken kan worden is dat er binnen projecten doorgaans meerdere typen instrumenten voor kennisoverdracht naast elkaar zijn ingezet/toegepast. In een overgrote meerderheid (71% bij N=24) van de projecten zijn demonstraties en excursies ingezet, nauw gevolgd door studiegroepen en workshops (63% bij N=24). Deze activiteiten vormen vaak de basis voor de projecten. In de helft van de projecten worden informatieproducten en presentaties/themabijeenkomst op touw gezet om kennis over

te brengen. Andere veelgebruikte instrumenten voor kennisverspreiding zijn cursussen, trainingen of praktijkleergangen en trajecten van (individuele) bedrijfscoaching.

Gebruikte kennis- en informatiebronnen

Aansluitend is ook met de penvoerders gesproken over welke kennis- en informatiebronnen men benut heeft. Figuur 3.7 geeft hier inzicht in.

Figuur 3.7 Herkomst kennis en informatie voor kennisverspreiding (N=24)*

* Deze percentages tellen niet op tot 100% omdat meerdere antwoorden gegeven konden worden.

Bovenstaande figuur laat zien dat er drie kennis- en informatiebronnen zijn die met name benut zijn. In de eerste plaats was de kennis die in het project verspreid is naar de doelgroep(en) vaak al beschikbaar binnen de eigen organisatie. Daarnaast is kennis in bijna twee op de drie gevallen afkomstig van mede-uitvoerders van het project. Meermaals zijn deze mede-uitvoerders juist ook bij het project betrokken vanwege hun expertise (met name theoretische kennis) binnen een bepaald kennisgebied (zie verderop). Ook wordt door bijna twee derde van de penvoerders genoemd dat kennis actief is 'binnengehaald' via contacten met adviseurs en/of onderzoekers.

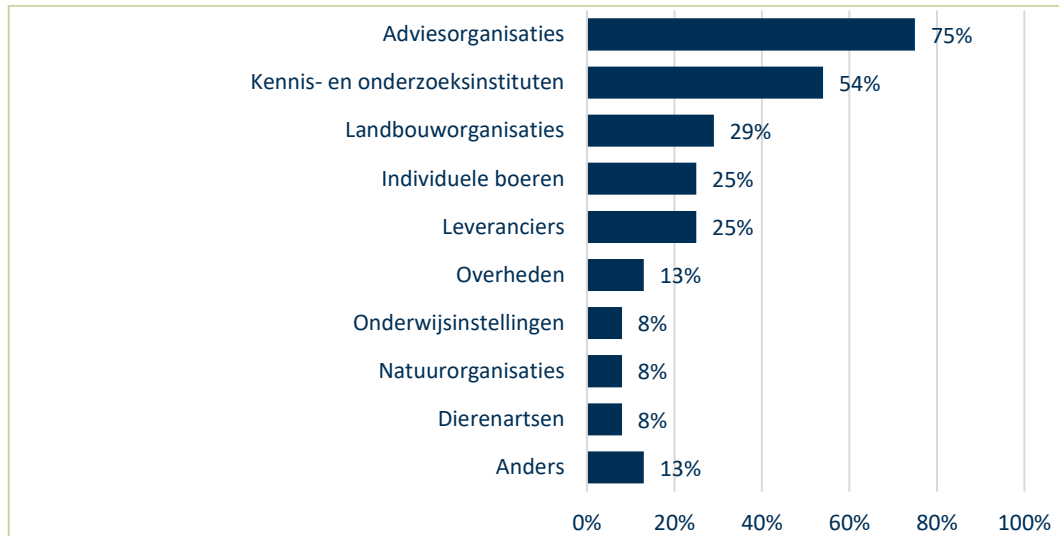
Bij de penvoerders hebben we ook getoetst of de onderwerpen waar het project betrekking op heeft, goed tot hun recht zijn gekomen. De helft van de penvoerders (50% bij N=24) geeft aan dat de verschillende onderwerpen zeker goed bij de doelgroep(en) zijn overgekomen. Zij stellen dat het vooraf bepaalde aantal onderwerpen een werkbare hoeveelheid betrof. Ruim één op de vijf penvoerders (21% bij N=24) stelt dat sommige onderwerpen minder goed tot hun recht zijn gekomen of in ieder geval niet bij alle deelnemers volledig zijn geland. Dit heeft niet zozeer met het aantal onderwerpen te maken, maar met veranderende actualiteit of interesse. Sommige onderwerpen zijn ook in de loop van het project in afstemming met de behoefte van de doelgroep(en) aangepast. Drie op de tien penvoerders (29% bij N=24) weet niet of alle onderwerpen tot hun recht zijn gekomen.

We hebben de penvoerders aansluitend gevraagd naar wat achteraf gezien een ideale hoeveelheid onderwerpen is. Een grote meerderheid van de penvoerders laat weten dat het gehanteerde aantal onderwerpen goed werkbaar is, maar dat een ideale hoeveelheid onderwerpen moeilijk te bepalen is en sterk afhangt van verloop van het project en afstemming met de doelgroep(en). Dat er geen eenduidig antwoord gegeven kan worden op de ideale hoeveelheid onderwerpen heeft te maken met het feit dat de afbakening van wat een onderwerp is, afhangt van thema en doelgroep van het ondersteunde project.

Betrokken partijen

We zijn nagegaan welke andere samenwerkingspartijen door de penvoerders bij de organisatie van de kennisverspreiding zijn betrokken en wat hun rol is geweest.

Figuur 3.8 Typen partijen betrokken bij organisatie (N=24)*

* Deze percentages tellen niet op tot 100% omdat meerdere antwoorden gegeven konden worden.

Door de penvoerders is een breed scala aan partijen betrokken bij de organisatie van de projecten (zie figuur 3.8). Eerder hebben we al gezien dat vooral adviesbureaus en landbouworganisaties veel projectaanvragen gehonoreerd hebben gekregen (zie figuur 2.1). Bovenstaande figuur laat zien dat adviesbureaus en landbouworganisaties niet alleen vaak aanvrager zijn, maar dat deze typen partijen ook vaak door penvoerders betrokken zijn bij de organisatie van de projecten. In driekwart van de projecten zijn door de penvoerders adviesbureaus betrokken, terwijl landbouworganisaties bij een derde van de projecten zijn betrokken. Adviesbureaus brengen voornamelijk expertise met zich mee voor de inhoudelijke invulling van de projecten, maar zijn ook bij de uitvoering betrokken. In sommige gevallen begeleiden zij bijvoorbeeld studiegroepen of wordt uitvoering van demonstraties volledig aan adviesbureaus uitbesteed. Ook bij de totstandkoming van de (deel)onderwerpen zijn vaak adviesbureaus als sparringpartner betrokken. Landbouworganisaties zijn vooral betrokken bij de werving van deelnemers.

Daar waar kennis- en onderzoeksinstituten relatief weinig optreden als penvoerder van projecten, zien we dat zij wel vaak betrokken zijn bij de uitvoering van de kennisoverdrachtsactiviteiten. In ruim de helft van de ondersteunde projecten die in deze evaluatie onder de loep zijn genomen, blijken dergelijke instituten ingeschakeld te zijn bij de kennisoverdracht. De kennis- en onderzoeksinstituten zijn met name ingezet voor de overdracht van inhoudelijke kennis die ook wetenschappelijk gevalideerd is. Samenwerking met het Louis Bolk Instituut en Wageningen University & Research (WUR) wordt daarbij het meest genoemd.

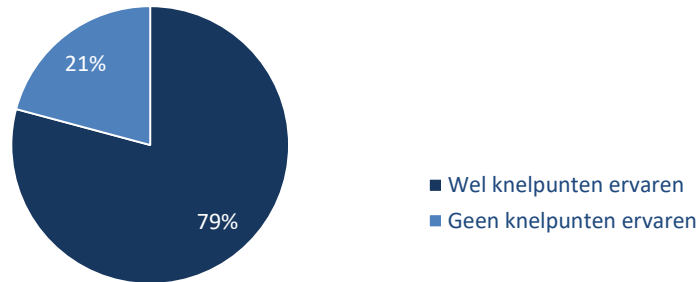
Bij een kwart van de onderzochte projecten spelen ook (individuele) boeren een rol in de kennisoverdracht. Hierbij gaat het vooral om de inzet van ervaringsdeskundigheid en 'peer-to-peer learning'. In bijvoorbeeld presentaties of workshops delen deze boeren de in de praktijk opgedane kennis. De achterliggende gedachte daarbij is dat het betrekken van (individuele) boeren leidt tot een grotere herkenning en meer inspiratie bij de doelgroep. In ongeveer gelijke mate als (individuele) boeren spelen ook leveranciers een rol in de kennisoverdracht. Leveranciers

geven met name toelichtingen op nieuwe producten/installaties die zij op de markt brengen, passend bij het betreffende thema van het project waarop geïnnoveerd dient te worden.

Ervaren knelpunten organisatie

Gevraagd naar of de respondenten te maken hebben gehad met knelpunten die van invloed zijn geweest op het aantal deelnemers en/of de effectiviteit van de kennisoverdracht, geven vijf penvoerders aan dat dit niet het geval is geweest. Negentien penvoerders vermelden wel knelpunten te hebben ervaren (zie figuur 3.9).

Figuur 3.9 Knelpunten ervaren in de organisatie door penvoerders (N=24)

Zoomen we in op genoemde knelpunten dan zien we in de eerste plaats dat niet elke afzonderlijke activiteit het aantal deelnemers opleverde dat verwacht werd. Het gaat hierbij vaak om een enkele projectactiviteit en dus niet om het totaal van alle projectactiviteiten. Hierdoor moest men tussentijds wijzigingen doorvoeren in de inhoud en/of de vorm waarin projecten uitgevoerd werden om alsnog het beoogde aantal deelnemers te behalen. Bijvoorbeeld door onderwerpen aan te passen op politieke ontwikkelingen of verzoeken vanuit de doelgroep. Bij een deel van deze projecten is het ook gelukt om met tussentijdse wijzigingen deelname te verhogen.

Een zestal penvoerders geeft aan dat tegenvallende interesse deels samenhangt met het feit dat de subsidieaanvraag of wijzigingsaanvraag een lange doorlooptijd heeft. In die gevallen was voorafgaand aan de aanvraag interesse gepolst bij de doelgroep en/of al potentiële deelnemers geworven. Doordat in de optiek van de penvoerders lang gewacht moest worden op uitsluitel over de subsidieaanvraag, ervoer men bij de uitvoering dat enthousiasme was getemperd bij de potentiële deelnemers.

Ten slotte is vanuit verschillende penvoerders van projecten die nog lopen invloed van de coronacrisis ervaren. Die invloed bestond uit twee delen. Enerzijds kwam als knelpunt naar voren dat een aantal activiteiten geen doorgang kon vinden door de coronacrisis en voorlopig opgeschort moesten worden. Anderzijds was er, daar waar activiteiten wel door konden gaan, bij voorbaat beperkte deelname mogelijk vanwege opgelegde beperkingen.

4. Doelrealisatie en effecten

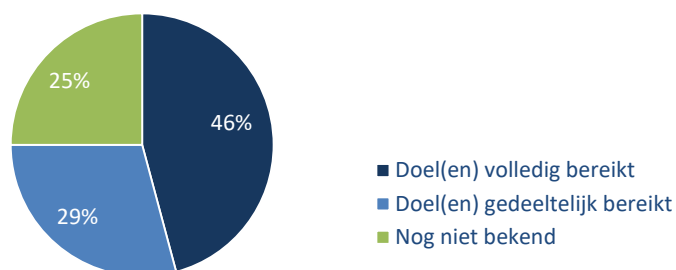
4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staan de doelrealisatie en effecten van de ondersteunde projecten centraal. In paragraaf 4.2 gaan we na in hoeverre beoogde doelen in het algemeen zijn behaald. Daarbij zoomen we in paragraaf 4.3 in op het bereik van de ondersteunde projecten. In paragraaf 4.4 verleggen we de aandacht naar de effecten die met de projecten zijn gesorteerd. Tot slot bespreken we in paragraaf 4.5 successen en leerervaringen.

4.2 Algemene doelrealisatie

We hebben de geraadpleegde penvoerders gevraagd in hoeverre de doelen die zij met het project voor ogen hadden daadwerkelijk bereikt zijn. De uitkomsten hiervan zijn in onderstaande figuur weergegeven.

Figuur 4.1 Doelrealisatie ondersteunde projecten (N=24)

Uit figuur 4.1 volgt dat bijna de helft van de penvoerders van mening is dat de vooraf beoogde doelstellingen van het project volledig zijn behaald. Drie op de tien penvoerders geeft aan dat er sprake is van gedeeltelijke doelrealisatie. Verder verklaart een kwart van de penvoerders dat het nog te vroeg is om vast te stellen of het project in de opzet is geslaagd. Dit aangezien het gaat om een project dat nog in uitvoering is (en mogelijk vanwege corona ook nog vertraging opgelopen heeft). Geen enkele penvoerder meldt dat de beoogde doelstellingen niet of nauwelijks zijn behaald.

De penvoerders die te kennen hebben gegeven dat de beoogde doelen volledig zijn bereikt, hebben we gevraagd waaruit volledige doelrealisatie blijkt. In de meeste gevallen wordt doelrealisatie door deze penvoerders gemeten aan de hand van deelnamecijfers. Zij rapporteren dat het streefaantal deelnemers is bereikt (zie verderop). Een aantal penvoerders brengt verder in dat volledige realisatie blijkt uit het feit dat er vanuit de deelnemers sprake is van (zeer) positieve reacties over de projectactiviteiten en de overgedragen kennis met betrekking tot behandelde thema's. De aanname van deze penvoerders is dat deelnemers gezien de positieve reacties ook aan de slag zullen gaan met de aangereikte kennis.

Tot besluit wordt in twee gevallen door penvoerders genoemd dat volledige doelrealisatie is vastgesteld aan de hand van (effect)metingen onder deelnemers. Het gaat hierbij in het eerste geval om een peiling/enquête over kennistoepassing onder deelnemers. In het tweede geval is er bij de start van het project een nulmeting gedaan waarbij het kennisniveau van deelnemers is bepaald. Aan de hand van deze nulmeting en een kennistoets aan het einde van de projectperiode is vastgesteld dat het gewenste kennisniveau onder deelnemers, op gebied van opgaven van water- en bodemkwaliteit en wateroverlast, is behaald.

Daar waar in de optiek van de penvoerders sprake is van gedeeltelijke doelrealisatie hebben we gevraagd naar verklaringen hiervoor. Doorgaans wordt door deze penvoerders geuit dat de projecten zijn gericht op het creëren van bewustzijn en het teweeg brengen van gedragsverandering op de lange termijn. De effecten op het gedrag van de doelgroep moeten zich op termijn (na afloop van het project) alsnog gaan manifesteren. De projectperiode is te krap om een dergelijke langetermijneffect al vast te kunnen stellen. In enkele gevallen wordt genoemd dat doelrealisatie onder druk is komen te staan door de coronacrisis. Door de coronacrisis zijn projectactiviteiten afgelast en/of was minder deelname mogelijk aan projectactiviteiten (zie hiervoor).

4.3 Bereik

Een eerste voorwaarde voor effectiviteit van ondersteunde projecten is dat de doelgroep van de kennisoverdrachtsactiviteiten bereikt wordt, met andere woorden dat de streefaantallen deelnemers aan de activiteiten gerealiseerd worden. Voor de verschillende projecten in deze evaluatie is getoetst wat het streefaantal te bereiken unieke deelnemers is en in hoeverre deze aantallen gerealiseerd zijn. Met unieke deelnemers bedoelen we dat een persoon uit de doelgroep die aan meerdere activiteiten binnen een project deelneemt maar slechts één keer als deelnemer wordt meegeteld.

Een eerste conclusie is dat de onderzochte projecten een grote variatie laten zien in streefaantallen te bereiken deelnemers. Het aantal te bereiken unieke deelnemers loopt uiteen van 20 deelnemers tot 350 deelnemers. In tabel 4.1 is de spreiding van het streefaantal te bereiken unieke deelnemers weergegeven. Het gemiddelde streefaantal ligt daarbij op ruim 100 deelnemers.

Tabel 4.1 Streefaantal deelnemers ondersteunde projecten (N=24)

Streefaantal deelnemers	Aandeel
50 deelnemers of minder	42%
51-100 deelnemers	21%
Meer dan 100 deelnemers	38%

Vervolgens is aan de penvoerders gevraagd of zij cijfers konden aanleveren over hoeveel deelnemers zij (tot dusver) hebben weten te bereiken met hun project. Van de 24 penvoerders in deze evaluatie konden 19 penvoerders (indicatieve) aantallen bereikte deelnemers aanreiken (zie tabel 4.2).

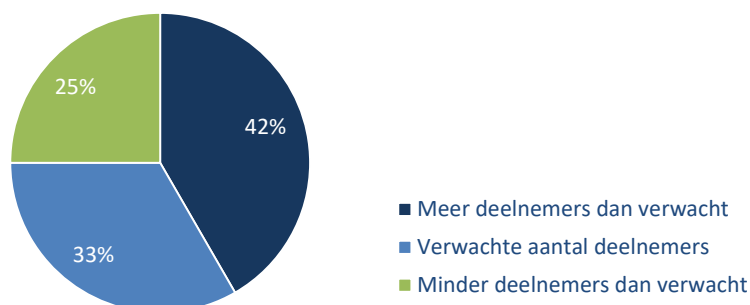
Bij twee projecten bleek, hoewel de projecten volgens de oorspronkelijke projectaanvragen in de laatste fase van de uitvoering zitten, nog geen deelname te zijn gerealiseerd. Het gaat hierbij om één project van een onderwijsinstelling gericht op de melkveehouderij en één project van een adviesbureau gericht op de biologische landbouw. Van kennisoverdracht en dus effectiviteit is in deze projecten dan ook nog geen sprake. Deze projecten zijn hierna verder buiten beschouwing gelaten. Een vijftal penvoerders kon geen deelnamecijfers aanreiken, omdat de projecten nog lopen en er geen tussentijdse cijfers bekend waren. In enkele andere gevallen zijn deelnamecijfers wel bekend, maar zijn deze niet 'ontdubbeld' naar het aantal 'unieke' deelnemers.

Tabel 4.2 Gerealiseerd aantal deelnemers ondersteunde projecten (N=24)

Gerealiseerd aantal deelnemers	Aandeel
(Nog) geen deelnemers	8%
50 deelnemers of minder	17%
51-100 deelnemers	17%
Meer dan 100 deelnemers	38%
(Nog) niet bekend	21%

Het beoogd aantal te bereiken deelnemers heeft betrekking op de volledige projectperiode. Om na te gaan of de streefaantallen ook daadwerkelijk gerealiseerd zijn, zoomen we in op projecten die op het moment van de evaluatie al volledig afgerond waren (en waarvan dus deelnamecijfers aangereikt konden worden). De helft van de onderzochte projecten was afgerond op het moment van raadpleging. Voor deze (12) afgeronde projecten zijn de aangereikte deelnamecijfers vergeleken met de streefaantallen te bereiken deelnemers. De uitkomsten hiervan zijn in figuur 4.2 weergegeven.

Figuur 4.2 Realisatie streefaantal deelnemers bij afgeronde projecten (N=12)

Uit deze figuur valt op te maken dat voor drie kwart van de afgeronde projecten het streefaantal te bereiken deelnemers is behaald. Voor ruim twee op de vijf projecten is het verwachte aantal deelnemers zelfs hoger dan verwacht. Voor een kwart van de projecten geldt dat er minder deelnemers waren dan verwacht. We zien geen verschillen in gerealiseerd aantal deelnemers ten opzicht van het streefaantal naar type aanvrager of naar de sector waar het project zich op richt.

Daar waar meer deelnemers zijn gerealiseerd dan vooraf ingeschat, is naar verklaringen hiervoor gevraagd. Zij dragen voor dit **grotere bereik** uiteenlopende verklaringen aan (waarbij de volgende verklaringen meerdere keren genoemd zijn):

- gebruikgemaakt van de eigen netwerken in de werving van deelnemers (7 keer genoemd);
- grote behoefte aan kennis bij de doelgroep op het terrein dat in het project centraal stond (6);
- thema van het project staat erg in de belangstelling bij de doelgroep (4);
- andere partijen betrokken bij de werving van deelnemers (4);
- het beoogde aantal deelnemers was bij voorbaat laag ingeschat (3).

Eveneens hebben we gevraagd naar verklaringen daar waar sprake was van **minder bereik** dan verwacht. Twee redenen zijn meer dan één keer aangedragen:

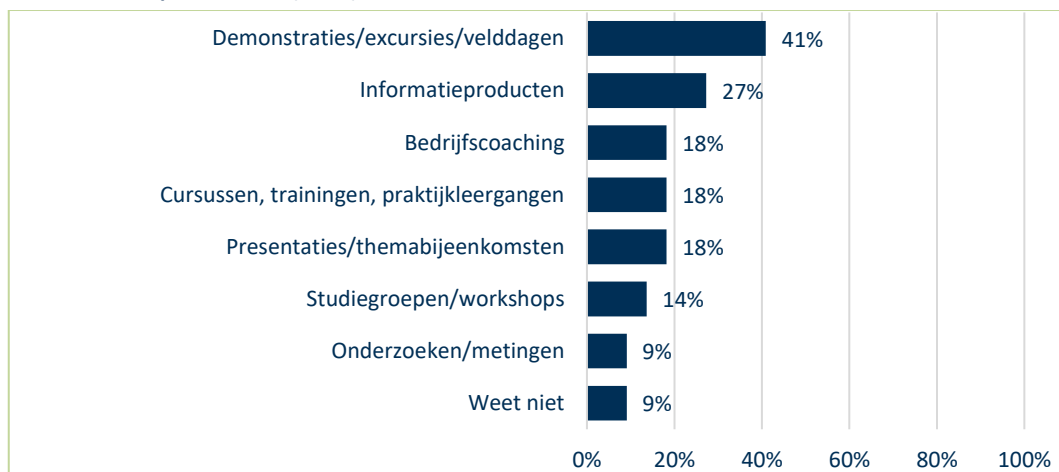
- het beoogd aantal deelnemers was achteraf gezien te optimistisch ingeschat (2 keer genoemd);
- sommige projectactiviteiten kwamen qua deelname minder goed uit de verf (2).

Voor de (12) projecten die nog in uitvoering zijn, hebben we de vraag voorgelegd of zij verwachten het streefaantal deelnemers in de resterende periode (alsnog) te behalen. Twee derde van hen geeft te kennen dit inderdaad te verwachten. Twee penvoerders antwoordden dat het streefaantal waarschijnlijk niet behaald zal worden. Daarmee wordt gewezen op de gevolgen van de corona-crisis (zie hiervoor). De overige twee penvoerders wisten de vraag niet te beantwoorden.

Effectiviteit deelname

We hebben de penvoerders gevraagd welke typen kennisoverdrachtsinstrumenten het meest effectief waren voor het vergroten van de deelname. Daarbij zijn ze in de gelegenheid gesteld een top drie van meest effectieve instrumenten te geven. De instrumenten die als onderdeel van deze top drie zijn genoemd, staan weergegeven in figuur 4.3. Regelmatig is door penvoerders aangegeven dat juist ook de inzet van combinaties van meerdere instrumenten als effectief wordt ervaren in het adequaat bereiken van de doelgroep.

Figuur 4.3 Meest effectieve typen instrumenten voor vergroten deelname in de perceptie van penvoerders (N=22)*

* Deze percentages tellen niet op tot 100% omdat meerdere antwoorden gegeven konden worden.

Bij vier op de tien penvoerders staan demonstraties, excursies en velddagen in de top drie van meest effectieve projectactiviteiten. Voor dit type instrument is bij voorbaat minder begrenzing wat betreft het maximaal aantal deelnemers. Demonstraties, excursies en velddagen staan dus per definitie open voor een grotere groep. De ervaring leert dat dit type activiteiten aantrekkelijk is voor de doelgroep. De doelgroep krijgt graag lichtende voorbeelden van toepassingen van kennis en praktische handvatten. In de tweede plaats zijn informatieproducten genoemd als effectief middel voor het bereiken van doelgroepen. Informatieproducten hebben als voordeel dat ze breed verspreid kunnen worden en daardoor een grote groep (potentiële) deelnemers kunnen bereiken. Informatieproducten worden daarbij ook als wervingsmiddel gebruikt om aandacht te geven aan andere kennisoverdrachtsactiviteiten binnen het ondersteunde project. Andere vormen van kennisverspreiding worden minder vaak genoemd als effectief middel voor het bereiken van de doelgroep.

4.4 Effecten van de kennisoverdracht

Hiervoor hebben we gezien dat bij 22 van de 24 onderzochte projecten daadwerkelijk deelname is geweest. In deze paragraaf zoomen we allereerst in op de effecten van de kennisoverdracht van

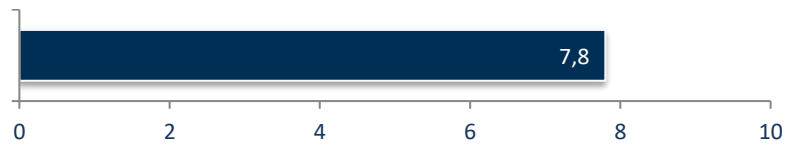

deze (22) projecten op het kennisniveau van de deelnemers. Vervolgens gaan we in op de implementatie van de aangereikte kennis in de bedrijfsvoering bij deelnemers.

Effect op kennisniveau deelnemers

Van de 22 penvoerders die deelname aan de projectactiviteiten hebben weten te realiseren, waren 15 in staat het effect van het project op het kennisniveau van de deelnemers te beoordelen. Deze 15 penvoerders hebben aan de hand van een rapportcijfer de mate van effect aangegeven. Uit figuur 4.4 blijkt dat de penvoerders (die een beoordeling konden geven) over het algemeen spreken van een groot effect. Gemiddeld komt de waardering voor het effect van het project op het kennisniveau van de deelnemers uit op een 7,8. Verschillende penvoerders noemen daarbij dat de projecten niet alleen hebben bijgedragen aan het kennisniveau van de deelnemers, maar ook aan het creëren van bewustwording van en belangstelling voor bepaalde kennisgebieden.

Figuur 4.4 Effect ondersteunde projecten op kennisniveau deelnemers, in gemiddeld rapportcijfer (N=15)

Legenda: 1 = geen enkel effect, 10 = zeer veel effect

Aansluitend zijn we nagegaan welke kennis en informatie met name op een succesvolle wijze is geland bij de doelgroep(en). De antwoorden van de respondenten hebben veelal betrekking op kennis van specifieke onderwerpen binnen een bepaald kennisgebied. In tabel 4.3 staan per sector deze kennisgebieden weergegeven. Genoemde kennisgebieden zijn voornamelijk gerelateerd aan de melkveehouderij en in mindere mate ook de akkerbouw. Uit de toelichtingen van de penvoerders wordt duidelijk dat met name praktische kennis met een concrete toepassing succesvol landt bij de doelgroep(en).

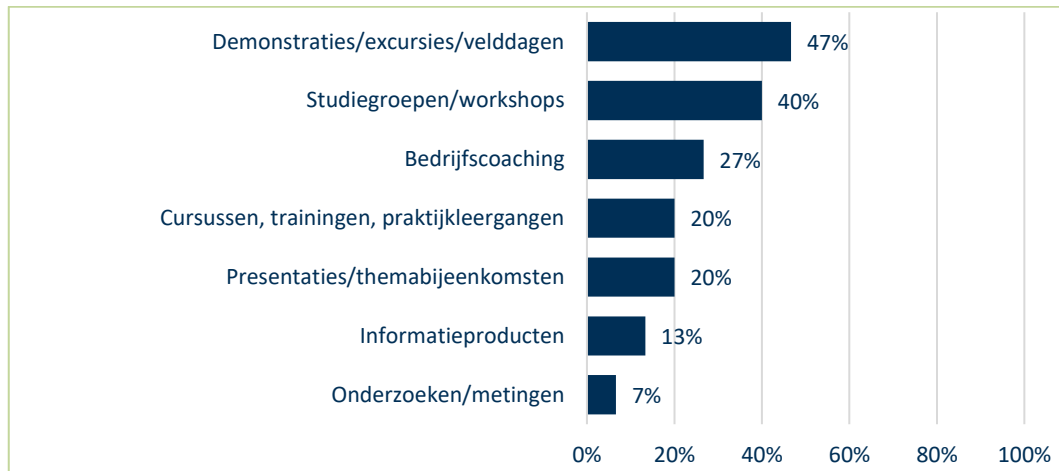
Tabel 4.3 Gebieden waarop kennisniveau bij doelgroep succesvol is vergroot, naar sector (N=15)

Sector	Kennisgebied
Melkveehouderij	<ul style="list-style-type: none"> ■ Doorontwikkelen bodemtrajecten ■ Nieuwe vormen van bodemgebruik ■ Nitraatuitstoot ■ Optimale benutting van beperkte hoeveelheid grond ■ Precisie-aanpak plantenvoeding ■ Verantwoord watergebruik ■ Verbeteren van bodemkwaliteit ■ Verlagen infectiedruk
Akkerbouw	<ul style="list-style-type: none"> ■ Beheer van landschapselementen ■ Doseren van bemesting ■ Strokenteelt ■ Watermanagement (druppel-irrigatie) ■ Wisselwerking tussen bodem en gewas
Varkenshouderij	<ul style="list-style-type: none"> ■ Verbetering diergezondheid
Tuinbouw	<ul style="list-style-type: none"> ■ Vermindering erf-emissie

Op een vergelijkbare manier als hiervoor bij de effectiviteit van deelname hebben we penvoerders ook gevraagd welke type kennisoverdrachtsinstrumenten het meest effectief zijn in het daadwerkelijk laten 'landen' van kennis bij de deelnemers. Opnieuw zijn penvoerders daarbij in de

gelegenheid gesteld een top drie van meest effectieve instrumenten te geven. Figuur 4.5 geeft de genoemde instrumenten weer.

Figuur 4.5 Perceptie meest effectieve typen instrumenten in laten landen kennis bij doelgroep (N=15)*

* Deze percentages tellen niet op tot 100% omdat meerdere antwoorden gegeven konden worden.

Uit bovenstaande figuur komt naar voren dat demonstraties, excursies en velddagen in de optiek van de penvoerders het meest effectief blijken om kennis en informatie over te brengen en te laten landen bij de doelgroep. Ook hier geldt dat het praktische karakter van zulke bijeenkomsten goed werkt voor de doelgroep. Een enkele penvoerder geeft wel aan dat kleinschalige demonstraties, bij de deelnemers in de buurt en samen met bekenden, beter werkt dan grote demonstraties op bijvoorbeeld velddagen.

Een tweede instrument dat als effectief wordt ervaren in het laten landen van kennis bij de doelgroep blijken studiegroepen en workshops, genoemd door twee op de vijf penvoerders. In deze bijeenkomsten wordt vaak een verdiepende slag gemaakt in de kennisverwerking en wordt gepoogd verbindingen te leggen met bestaande kennis. Ook geldt dat bij studiegroepen idealiter een vruchtbare dialoog tussen betrokkenen ontstaat, waarbij informatie, kennis en ervaringen worden uitgewisseld. Bovendien worden onderwerpen vaak afgestemd op behoeftes vanuit deelnemers en op ontwikkelingen uit de actualiteit, zoals de stikstofproblematiek of wetswijzigingen, waardoor studiegroepen thematisch relevant blijven.

Tot slot vindt ruim een kwart van de penvoerders dat individuele bedrijfscoaching en -ondersteuning effectief zijn in het laten doordringen van aangereikte kennis bij deelnemers. Deze hebben als voordeel dat algemene kennis wordt geconcretiseerd en afgestemd op de context van de individuele onderneming.

Vervolgens hebben we de penvoerders gevraagd wat in de kennisoverdrachtsactiviteiten goed gewerkt heeft om kennis en informatie over te brengen. Er is geen eenduidige 'receptuur' aan te wijzen waarmee een het succes van activiteiten gegarandeerd wordt en zo bij te dragen aan een hoger kennisniveau bij de deelnemers. Wel wordt veelal genoemd dat de juiste integratie van theorie en praktijk een belangrijke factor is om kennis en informatie succesvol over te brengen op de doelgroep. Vanuit de penvoerders komt naar voren dat het voor succesvolle kennisoverdracht cruciaal is dat er geen sprake is van een 'geïsoleerd technisch verhaal', maar dat de vertaalslag van theoretische kennis naar praktische toepassing wordt gemaakt. Wat ook genoemd wordt is het belang van een holistische benadering van de casuïstiek. Dat wilt zeggen dat recht moet worden

gedaan aan de context waarin de behandelde onderwerpen en thema's bestaan en dat ook de context van de individuele boer niet uit het oog mag worden verloren. Bij een dergelijke benadering wordt gepoogd deelnemers al dan niet zelfstandig verbanden te laten leggen met andere (studie-)onderwerpen en bestaande voorkennis. Tenslotte wordt een warme aanpak in de omgang met de deelnemers genoemd als voorwaarde voor het laten slagen van de kennisoverdracht. Hierbij speelt een zekere mate van vrijblijvendheid een rol, waarbij kennis niet als verplichting wordt opgelegd, maar deelnemers zelf afwegingen kunnen maken in welke kennis voor hen relevant is.

We vroegen penvoerders niet alleen naar successen maar ook naar activiteiten die achteraf gezien niet hebben opgeleverd waarop zij van tevoren gehoopt hadden. Het kwam voor dat één van de volgende activiteiten niet goed uit de verf kwam:

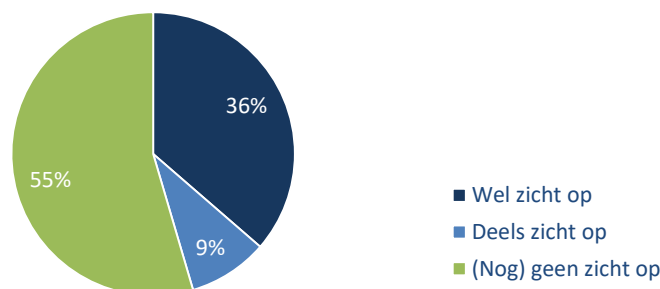
- studiegroepen/workshops (6 keer genoemd);
- cursussen/trainingen (2);
- coachingstrajecten (2);
- presentaties (2).

We zien dat studiegroepen/workshops relatief vaak worden genoemd als activiteit die minder goed uit de verf komt. Hierbij dient echter de nuancering te worden gemaakt dat het niet zo is dat de penvoerders aangeven dat het niet zo is dat dit type activiteit in zijn totaliteit minder geslaagd was. Dikwijls ging het om een enkele studiegroep of workshop in een serie. De redenen waarom de betreffende activiteit niet succesvol was, lopen uiteen. Soms was er sprake van een moeizame opkomst of beperkte belangstelling voor het onderwerp. Ook kon het gaan om een tegenvallende spreker. In andere gevallen kwam het door de samenstellingen van de deelnemersgroep. Niveaueverschillen tussen de deelnemers waren te groot, of deelnemers zagen zichzelf als directe concurrenten van elkaar. In zulke gevallen lukte het moeilijker een vruchtbare dialoog en kennisuitwisseling tot stand te brengen. In enkele gevallen werden activiteiten om praktische redenen afgeblazen, bijvoorbeeld demonstraties of excursies in de buitenlucht door weersomstandigheden of demonstraties van apparaten door technische mankementen.

Implementatie kennis in bedrijfsvoering

Bij de penvoerders van de ondersteunde projecten zijn we nagegaan of zij zicht hebben op in hoeverre de doelgroep(en) de aangereikte kennis na afloop van de deelname aan de projectactiviteiten is gaan implementeren in de bedrijfsvoering. De uitkomsten hiervan zijn weergegeven in figuur 4.6. Uit de figuur blijkt dat maar bij een beperkt deel van de penvoerders in beeld is wat er bij deelnemers met de kennis gebeurt.

Figuur 4.6 Zicht op mate van implementatie aangereikte kennis in bedrijfsvoering (N=22)

Voorgaande figuur laat zien dat een groot deel van de penvoerders geen of weinig zicht heeft op de implementatie van de aangereikte kennis in de bedrijfsvoering bij deelnemers. Er worden twee redenen gegeven waarom penvoerders (nog) geen zicht hebben op implementatie. In de eerste plaats wordt door verschillende penvoerders opgemerkt dat de mate van implementatie moeilijk te beoordelen is, omdat het gaat om (nog) lopende projecten. Dit vanwege vertragingprocessen in de uitvoering (met name door de coronacrisis). Een tweede reden die wordt gegeven is dat implementatie buiten het zichtveld van de penvoerders plaatsvindt. De penvoerders die wel zicht hebben op in hoeverre de doelgroep de aangereikte kennis is gaan implementeren in de bedrijfsvoering, weet dit vooral door reacties vanuit de doelgroep(en) direct na hun deelname of in vervolcontacten. In twee gevallen is er zicht verkregen op de mate van implementatie door dit te laten onderzoeken. Het gaat hierbij om dezelfde projecten die eerder in paragraaf 4.2 genoemd zijn.

Bovenstaande uitkomsten moeten met de nodige voorzichtigheid betracht worden. De implementatie van de aangereikte kennis is niet getoetst bij de individuele deelnemers (zie inleiding). Implementatie kan in veel grotere mate plaatsgevonden hebben dan uit bovenstaande blijkt, aangezien implementatie deels buiten het zichtveld van de penvoerders valt.

Bij de penvoerders die (deels) zicht hadden op de implementatie is nagegaan in hoeverre hun project effect heeft gehad op blijvende veranderingen in de bedrijfsvoering. Ook nu weer in de vorm van een rapportcijfer. Voor de penvoerders die een rapportcijfer hebben gegeven, is het gemiddelde rapportcijfer uitgekomen op een 7,9 (zie figuur 4.7). Hieruit volgt dat deze penvoerders een positief effect van het project op blijvende veranderingen in de bedrijfsvoering van de deelnemers ervaren.

Figuur 4.7 Effect ondersteunde projecten op blijvende veranderingen gedrag/bedrijfsvoering deelnemers, in gemiddeld rapportcijfer (N=10)

Legenda: 1 = geen enkel effect, 10 = zeer veel effect

Ter verdieping is de penvoerders gevraagd op welke terreinen hun project tot veranderingen in het gedrag/de bedrijfsvoering van deelnemers heeft geleid. In figuur 4.8 zijn genoemde terreinen weergegeven. Het eerste dat in onderstaand figuur opvalt is dat alle zeven thema's binnen de maatregel kennisverspreiding (zie hoofdstuk 2) zijn genoemd. Uit de antwoorden blijkt dat veranderingen met name hebben plaatsgevonden op de terreinen van klimaatmitigatie (CO₂-neutraal, vermindering emissies), het verminderen van grondstofgebruik en biodiversiteit/omgevingskwaliteit.

Figuur 4.8 Terreinen veranderingen gedrag/bedrijfsvoering deelnemers (N=10)*

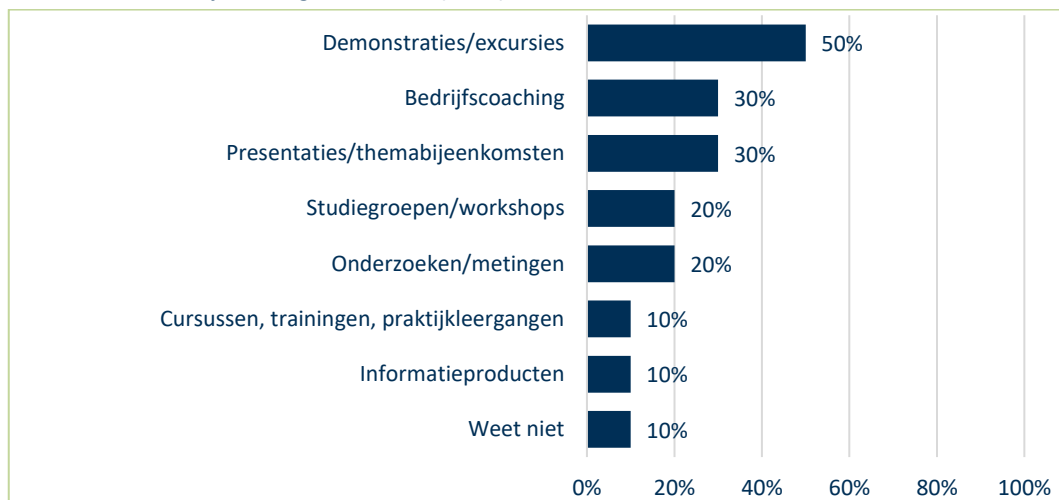

* Deze percentages tellen niet op tot 100% omdat meerdere antwoorden gegeven konden worden.

Wanneer er gevraagd wordt naar een indicatie bij hoeveel deelnemers blijvende veranderingen zijn opgetreden geeft een meerderheid aan dat zij geen indicatie kunnen geven (60% bij N=10). Bij de projecten van penvoerders die wel een indicatie kunnen geven, zijn blijvende veranderingen gemiddeld bij de helft van de deelnemers opgetreden.

Tot slot is bij de penvoerders ook nagegaan welke typen kennisoverdracht in het project vooral effectief zijn geweest in die zin dat daarmee bij de doelgroep(en) blijvende veranderingen in gedrag/bedrijfsvoering zijn gerealiseerd. In figuur 4.9 is weergegeven welk deel van de respondenten de verschillende typen kennisoverdracht als effectief hierin heeft ervaren.

Figuur 4.9 Perceptie meest effectieve typen instrumenten voor blijvende veranderingen gedrag/bedrijfsvoering deelnemers (N=10)*

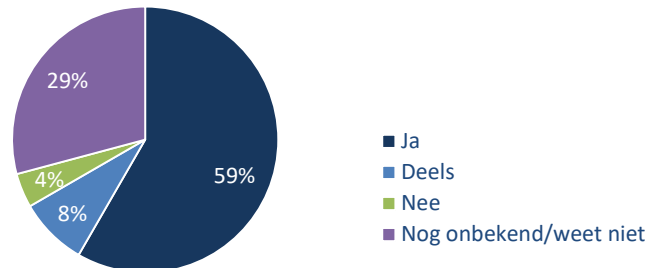
* Deze percentages tellen niet op tot 100% omdat meerdere antwoorden gegeven konden worden.

Bovenstaande figuur laat zien dat met name demonstraties en excursies als effectief worden ervaren in het realiseren van blijvende veranderingen in gedrag/bedrijfsvoering. Dit ligt in lijn met de eerdere bevindingen dat demonstraties en excursies hebben geleid tot meeste deelname en ook kennis het best laten landen bij de doelgroep(en) (zie paragraaf 3.4). Naast demonstraties en excursies worden trajecten van (individuele) bedrijfscoaching en presentaties meermaals genoemd als effectief middel in het realiseren van veranderingen. Tevens geven veel van de penvoerders die geen of weinig zicht hebben op de implementatie van de aangereikte kennis in de bedrijfsvoering bij deelnemers aan niet te weten welke typen zij als meest effectief ervaren.

Voortzetting ondersteunde projecten

De effectiviteit van de maatregel kennisverspreiding wordt vergroot als projecten na afloop van de subsidieperiode buiten de POP3-ondersteuning voortgezet worden. We hebben bij de penvoerders getoetst in hoeverre hier sprake van is. In figuur 4.10 is in beeld gebracht in hoeverre ondersteunde projecten na afloop van de subsidieperiode worden voortgezet.

Figuur 4.10 Voortzetting ondersteunde projecten na subsidieperiode (N=24)

Zes op de tien penvoerders meldt dat er een vervolg wordt gegeven aan het ondersteunde project (zie figuur 4.10). Nog eens 8% (bij N=24) geeft aan dat een deel van de projectactiviteiten voortgezet wordt. Voor drie op de tien ondersteunde projecten is nog onbekend of voortzetting zal gebeuren. Dit is vaak afhankelijk van financiële factoren. Slechts in één geval is het (ook vanwege financiële factoren) duidelijk dat voortzetting niet kan worden gevegd. Voor de projecten waar (deels) vervolg aan wordt gegeven, zijn we nagegaan op welke manier borging plaatsvindt. De volgende antwoorden zijn daarbij meer dan eens gegeven:

- een vervolgproject (6 keer genoemd);
- voortzetting huidige project (2);
- verdere verspreiding van ontwikkelde informatieproducten (2).

Succesfactoren en leerervaringen

Penvoerders brachten in de gesprekken verschillende successen naar voren die zij met hun projecten hebben geboekt. Deze zijn te herleiden tot de volgende categorieën:

- **Bewustwording:** met het project is nieuwsgierigheid en enthousiasme aangewakkerd waardoor deelnemers zich bewust worden van het belang van de behandelde onderwerpen. Dit kan uiteindelijk leiden tot een (gedrags)verandering (10 keer genoemd);
- **Kennisontsluiting:** uitwisseling van kennis, informatie en ervaringen wordt door velen vanzelfsprekend gezien als belangrijke winst. Daarbij wordt expliciet genoemd dat kennis op een behapbare en praktische wijze is overgebracht op de doelgroep en dat deelnemers met deze kennistoename vooruit zijn geholpen in een proces van transitie (9);
- **Samenwerking:** verschillende penvoerders geven aan dat met het project samenwerking tussen partijen in de sector en tussen sectoren is vergroot. Dit zorgt ervoor dat stakeholders elkaar makkelijker weten te vinden en gezamenlijk kunnen werken aan de uitdagingen in de agrarische sector (4).

Naast bovengenoemde successen noemden penvoerders in de gesprekken ook punten waarvan zij achteraf concluderen dat ze beter hadden gekund.

- **Balans tussen theorie en praktijk (en tussen abstracte en concrete kennis):** veel penvoerders noemen het vinden van de juiste balans tussen theorie en praktijk een grote uitdaging. De penvoerders herkennen dat in de doelgroep behoefte is aan een praktijkgerichte aanpak met voldoende aandacht voor de actualiteit. Het inspelen op individuele gevallen, waarbij concrete

aangrijpingspunten worden gegeven om grote hoeveelheden kennis behapbaar te maken, kan in de optiek van de penvoerders worden verbeterd (6 keer genoemd);

- **Groepen binden en enthousiast houden:** uitvoerders geven ook aan dat het soms lastig is om de groepen samen te houden en iedere keer te enthousiasmeren voor het thema. Bijeenkomsten moeten inhoudelijk worden afgestemd op het niveau van, en de behoefte vanuit de groep. Voor het slagen van de bijeenkomsten noemen uitvoerders dat verschillen in kennisniveau tussen deelnemers niet te groot mogen zijn (5);
- **Continuïteit personele bezetting:** personele wisselingen of uitbestedingen hebben ervoor gezorgd dat de verbinding met de deelnemers of activiteiten verloren is gegaan. Dit heeft ook voor de administratieve afwikkeling tot knelpunten geleid (3);
- **Versnippering projectaanbod:** penvoerders geven aan dat het voorkomt dat voor sommige doelgroepen meerdere projecten met een vergelijkbaar thema tegelijkertijd en binnen dezelfde provincie uitgevoerd zijn. Hierdoor ontstaat 'moehheid' ten aanzien van projecten onder de doelgroep en er 'concurrentie' tussen ondersteunde projecten plaatsvindt. Dit wordt aangegeven door penvoerders uit verschillende provincies, namelijk Noord-Brabant, Utrecht en Zuid-Holland (3).

5. Conclusies en aanbevelingen

5.1 Inleiding

In dit afsluitende hoofdstuk vatten we de belangrijkste conclusies samen die aan de hand van de voorgaande uitkomsten getrokken kunnen worden.

5.2 Samenvattende conclusies

Aanleiding en aanpak evaluatie

Het PlattelandsOntwikkelingsProgramma (POP3) 2014-2020 omvat verschillende typen maatregelen. Eén van de maatregelen – **Maatregel 1 'Kennisoverdracht en voorlichtingsacties'** – heeft als doel om de kennis- en innovatiebasis van de land- en bosbouw en van plattelandsgebieden te bevorderen. Vanuit deze maatregel worden projectinitiatieven ondersteund die zich richten op de overdracht en toepassing van gevalideerde kennis en innovaties aan grotere groepen (landbouwers). Daartoe wordt subsidie verstrekt aan verschillende typen kennisverspreidingsactiviteiten, zoals studiegroepen, demonstratie-activiteiten, voorlichtingsactiviteiten, workshops en gezamenlijke coaching van ondernemers in de landbouw.

Provincies organiseren periodiek openstellingen om projecten te selecteren die voor subsidie vanuit de maatregel kennisverspreiding in aanmerking komen. Met het oog op het nieuwe programma 'Innovatie op het boerenerf' en de transitieperiode van het Nationaal Strategisch Plan voor de komende GLB-periode bestond er bij het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) behoefte aan een **inhoudelijke evaluatie** van de maatregel kennisverspreiding. Bureau Bartels heeft deze evaluatie in de achterliggende maanden uitgevoerd. Deze evaluatie is gebaseerd op een analyse (Regiebureau POP) van kenmerken van ondersteunde projecten door en telefonische interviews Bureau Bartels met penvoerders van 24 ondersteunde projecten die op het moment van de evaluatie (nagenoeg) afgerond waren.

Inhoud en kenmerken ondersteunde projecten

In op één na alle provincies zijn één of meerdere openstellingen in het kader van Maatregel 1 georganiseerd. In totaal ging het daarbij om 39 openstellingen, die als resultaat hadden dat 123 projecten werden geselecteerd. Penvoerders van deze projecten blijken vooral adviesbureaus en landbouworganisaties te zijn. Onderzoeks- en onderwijsinstellingen treden nauwelijks als penvoerders op, zij vervullen bij een deel van de projecten wel een rol in de uitvoering van de kennisoverdrachtsactiviteiten.

Bezien we de thema's waarop de kennisoverdracht in gehonoreerde projecten betrekking hebben, dan voeren bodem en nutriëntenkringloop de boventoon, op enige afstand gevolgd door natuurinclusieve landbouw en water. Dikwijls worden meerdere thema's in samenhang aan de orde gesteld in de ondersteunde projecten. De projecten uit Maatregel 1 hebben vooral agrariërs uit de melkveehouderij en de akkerbouw als doelgroep. Voor een grote meerderheid van de projecten stonden de projectactiviteiten open voor iedereen die tot de doelgroep(en) behoort. Slechts in enkele gevallen was het project alleen gericht op aangesloten leden (binnen consortia) of afnemers van een bepaalde diensten.

Organisatie van de kennisoverdracht

Voor het vaststellen van de kennis- en informatiebehoefte van de doelgroep(en) maken penvoerders veelal gebruik van eigen ervaringen binnen het werkveld of die van samenwerkingspartners. Bij een derde van de ondersteunde projecten is de behoefte ook gepeild bij de beoogde doelgroep(en), bijvoorbeeld in kick-off bijeenkomsten of incidenteel via peilingen onder de doelgroep. Op basis van verkregen inzicht in de kennis- en informatiebehoefte van de doelgroep(en) is vervolgens het aantal onderwerpen binnen de ondersteunde projecten afgebakend. Het gemiddeld aantal onderwerpen per project is vier.

Binnen de ondersteunde projecten blijken over het algemeen meerdere **typen instrumenten** voor kennisoverdracht naast elkaar ingezet te worden. Demonstraties/excursies vormen vaak samen met studiegroepen/workshops de basis voor de kennisoverdracht. Bij de helft van de projecten is (ook) gebruikgemaakt van informatieproducten en presentaties/themabijeenkomsten. Andere veelgebruikte instrumenten voor kennisverspreiding zijn cursussen, trainingen of praktijkleergangen en trajecten van (individuele) bedrijfscoaching. De kennis die via dit type activiteiten naar de doelgroep(en) verspreid is, was dikwijls al binnen de eigen organisatie of bij mede-uitvoerders aanwezig. Bij twee derde van de projecten is kennis betrokken via contacten met adviseurs en/of onderzoekers. Adviesorganisaties en kennis-/onderzoeksinstituten zijn dan ook bij een groot aantal ondersteunde projecten betrokken als **bron van expertise** en inhoudelijke **kennis**. Landbouworganisaties worden veelal betrokken bij de werving van deelnemers. Daar waar individuele boeren betrokken zijn bij de organisatie van de projectactiviteiten – dit is bij een kwart van de ondersteunde projecten het geval – leveren zij ervaringsdeskundigheid op het betreffende thema.

Vier op de vijf geraadpleegde penvoerders heeft **knelpunten** bij de organisatie en uitvoering van de projectactiviteiten ervaren. Zo leverde niet elke afzonderlijke activiteit het verwachte aantal deelnemers op, waardoor dikwijls tussentijdse wijzigingen in de projectopzet doorgevoerd moesten worden. In de tweede plaats is recent de invloed van de coronacrisis ervaren, waardoor activiteiten niet door konden gaan of slechts voor een beperkt aantal deelnemers. Tot slot blijkt de lange doorlooptijd van de (wijzigings)aanvraag van invloed te zijn geweest op de deelname. Door deze lange aanloop was de vooraf getoetste interesse bij potentiële deelnemers inmiddels weer getemperd.

Doelrealisatie

In de optiek van de helft van de geraadpleegde penvoerders waren op het moment van de evaluatie de beoogde doelstellingen van het project volledig behaald. Dit baseren zij vooral op de deelname en de positieve reacties vanuit de doelgroep over de projectactiviteiten en de aangereikte kennis. Het meten van effecten, aan de hand waarvan de doelrealisatie vastgesteld kan worden, komt slechts sporadisch voor.

Volgens drie op de tien penvoerders waren de projectdoelen gedeeltelijk gerealiseerd. Deels had dit te maken met een mindere deelname als gevolg van de coronacrisis, deels met het feit dat de effecten van de kennisoverdracht nog niet volledig waren uitgekristalliseerd en dat dit in de komende tijd alsnog zou moeten gebeuren. Voor de overige kwart van de penvoerders kwam de evaluatie te vroeg om een oordeel over de doelrealisatie te geven. Dit omdat de projecten nog in uitvoering zijn (en de nodige vertraging opgelopen hebben).

Bereik

Binnen de onderzochte projecten was sprake van uiteenlopende streefaantallen agrariërs die met de kennisoverdrachtsactiviteiten zouden worden bereikt. Dit liep uiteen van 20 tot 350 'unieke' deelnemers. Het gemiddelde streefaantal ligt op ruim 100 deelnemers. Op het moment van de evaluatie kon bij de helft van de (24) onderzochte projecten de 'eindbalans' worden opgemaakt wat het bereik van de doelgroep betreft. Daaruit bleek dat bij drie kwart van de afgeronde projecten het streefaantal deelnemers (ruimschoots) was behaald. Bij twee op de vijf projecten was de deelname veel groter geweest dan vooraf geraamd, vooral door een effectief gebruik van eigen netwerken en de goede aansluiting van het project op de kennisbehoefte van de doelgroep en de actualiteit.

Voor een kwart van de projecten was er sprake van minder deelname dan verwacht, omdat het beoogd aantal deelnemers achteraf gezien te optimistisch ingeschat was of sommige projectactiviteiten qua deelname minder goed uit de verf kwamen. Voor de (nog) lopende projecten geldt dat een ruime meerderheid verwacht het streefaantal deelnemers in de resterende periode (alsnog) te behalen.

Effecten kennisoverdracht

Uit de evaluatie komt naar voren dat de maatregel kennisverspreiding effectief is in die zin dat kennisoverdrachtsactiviteiten doorgaans daadwerkelijk leiden tot het laten landen van kennis bij de deelnemers en ook tot veranderingen in het gedrag en de bedrijfsvoering van de deelnemers.

Ruim twee derde van de ondervraagde penvoerders was in staat om het effect van hun project op het kennisniveau van de deelnemers te beoordelen. Zonder uitzondering wordt gesproken over een groot effect van de kennisoverdrachtsactiviteiten: uitgedrukt in een rapportcijfer geven deze penvoerders gemiddeld een 7,8 voor vergroting van het kennisniveau. Daarbij gaat het om zeer uiteenlopende gebieden waarop kennisvergroting plaats heeft gevonden, en – in lijn met de doelgroepen – vooral bij agrariërs in de melkveehouderij en de akkerbouw.

Vier op de tien penvoerders had zicht op de veranderingen in het gedrag en de bedrijfsvoering van de deelnemers als gevolg van de kennisoverdracht. Dit werd door de betreffende respondenten met een gemiddeld rapportcijfer van 7,9 beoordeeld. Bij dit laatste – blijvende veranderingen in gedrag en bedrijfsvoering – hoeft het (lang) niet om alle deelnemers aan de projecten te gaan. Daar waar penvoerders een inschatting konden maken, en dat was maar in beperkte mate, ging het naar schatting om de helft van de deelnemers waar veranderingen waren opgetreden als gevolg van de kennisoverdracht. De veranderingen traden vooral binnen het terrein van klimaatmitigatie, het verminderen van grondstofgebruik en biodiversiteit/omgevingskwaliteit op.

Bezien we welke kennisoverdrachtsinstrumenten het meest effectief blijken te zijn, dan kan hierbij een drietal dimensies worden onderscheiden, namelijk het effect op de deelname, het effect op het kennisniveau en het effect op veranderingen in gedrag/bedrijfsvoering. Voor elk van deze aspecten blijkt – in de perceptie van de penvoerders – demonstraties en excursies als het meest effectief te worden aangemerkt. De doelgroep is geïnteresseerd in het laten zien in de praktijk van nieuwe kennistoepassingen. Bovendien beklijft deze aangereikte (praktijk)kennis dan ook goed. Informatieproducten blijken voor dit laatste minder geschikt. Dit type wordt door een deel van de penvoerders wel als belangrijk aangemerkt om deelnemers aan projectinitiatieven te werven. Studiegroepen en workshops komen na demonstraties/excursies op de tweede plaats om kennis te laten landen bij de doelgroep, gevolgd door (individuele) bedrijfscoaching.

Uit de interviews met de penvoerders komt geen ideaaltypische 'receptuur' voor een effectieve kennisoverdracht naar voren. Wel wordt een gecombineerde inzet van meerdere typen instrumenten naast elkaar als meest kansrijk voor het bereiken en beïnvloeden van de doelgroepen ervaren.

Bij de bovenstaande evaluatie-uitkomsten past wel de nuancering dat binnen de scope van de opdracht geen gelegenheid was om de effectiviteit nader te toetsen bij de deelnemers zelf, dus de agrariërs die deelgenomen hebben aan de projectactiviteiten in het kader van Maatregel 1.

5.3 Aanbevelingen

Op grond van de uitkomsten die met de evaluatie zijn verkregen, reiken we de opdrachtgever – in de vorm van aanbevelingen – een aantal bouwstenen voor de toekomst aan. Hieronder formuleren we telkens eerst de aanbeveling gevolgd door de onderbouwing daarvan.

1. *Bepaal voorafgaand aan (het stimuleren van) de inzet van instrumenten wat het beoogde doel is van de kennisverspreiding.*

Uit de evaluatie blijkt dat de effectiviteit van de kennisoverdrachtsinstrumenten afhangt van het beoogde doel van de kennisverspreiding. Er is geen eenduidige 'receptuur' aan te wijzen waarmee bij voorbaat het succes van de kennisoverdracht gegarandeerd kan worden. Wel zijn er indicaties verkregen dat demonstraties en excursies het meest aanslaan bij agrariërs, zowel om deze te bereiken als veranderingen op het erf te realiseren. Andere typen instrumenten lijken vooral voor bepaalde aspecten het meeste te werken. Zo zijn informatieproducten vooral geschikt voor het vergroten van deelname vanuit de doelgroep en veel minder voor het realiseren van veranderingen. (Individuele) bedrijfscoaching lijkt veel minder geschikt om een grote groep deelnemers te bereiken, maar is veelal wel effectief voor het bewerkstelligen van veranderingen in gedrag en bedrijfsvoering. Met andere woorden: als de opzet is om grote groepen agrariërs te bereiken dan liggen informatieproducten (in combinatie met andere zaken) voor de hand. Ligt de nadruk op het stimuleren van veranderingen bij kleinere groepen agrariërs, dan zou coaching meer voor de hand liggen.

2. *Stimuleer bij kennisverspreiding een gecombineerde inzet van meerdere typen instrumenten.*

Uit de evaluatie blijkt dat er niet een ideaaltypisch instrument is waarmee het meeste effect op het gebied van kennisoverdracht gerealiseerd kan worden, maar dat vooral de combinaties van meerdere instrumenten naast elkaar de meeste effecten oplevert. Bij toekomstige initiatieven dient dan ook de gelegenheid worden geboden – of gestimuleerd te worden – om verschillende typen kennisoverdrachtsinstrumenten tegelijkertijd in te zetten.

3. *Stel niet bij voorbaat een ideaaltypisch aantal onderwerpen vast in de beoogde kennisoverdracht.*

In de projecten binnen Maatregel 1 komen uiteenlopende aantallen onderwerpen of deelaspecten van thema's aan bod. De vraag wat het ideale aantal onderwerpen voor kennisoverdracht-projecten is, valt niet te beantwoorden. Dit heeft enerzijds te maken met het feit dat 'een onderwerp' geen vastomlijnde entiteit is dat eenduidig afgebakend kan worden. Anderzijds hangt de invulling van de kennisoverdracht – en dus de wijze waarop het onderscheid naar onderwerpen/inhoudelijke thema's wordt gemaakt – af van de in te vullen kennis- en informatiebehoefte bij de doelgroep of doelgroepen. Dit bepaalt hoeveel aspecten van het thema of de thema's afzonderlijk aandacht verdienen binnen de projecten, en om welke inhoudelijke aspecten het dan gaat.

4. *Besteed bij toekomstige kennisoverdrachtsinitiatieven ook aandacht aan het meten van effecten.*

In de onderzochte kennisoverdrachtsprojecten van Maatregel 1 blijkt nauwelijks aandacht te worden besteed aan effectmeting, dus het vaststellen van verandering in kennisniveau en in gedrag/bedrijfsvoering bij de doelgroep(en) als gevolg van hun deelname aan het project. Door tussentijds en na afloop van projectactiviteiten in kaart te brengen wat de meerwaarde van de aangereikte kennis en informatie is voor de doelgroep, kan beter inzicht worden verkregen wat wel en wat niet bij de doelgroep aanslaat. Hiermee wordt sturingsinformatie verkregen om de effectiviteit van kennisoverdrachtsinitiatieven nog verder te kunnen vergroten. Van uitvoerders van toekomstige initiatieven kan bij voorbaat gevraagd worden op welke wijze zij tussentijds en na afloop de effectiviteit in kaart gaan brengen ten goede van de kwaliteit van de projectactiviteiten.

5. *Kom tot een versnelling van de doorlooptijd van de subsidieaanvragen.*

Vanuit de penvoerders komt naar voren dat men de doorlooptijd van de subsidieaanvraag als (te) lang heeft ervaren. Een lange doorlooptijd kan nadelig uitwerken op de deelname aan de projecten. Dit bijvoorbeeld omdat voorafgaand aan de aanvraag interesse gepolst is bij de doelgroep en/of al potentiële deelnemers zijn geworven. Doordat vervolgens lang gewacht moest worden op uitsluitsel over de subsidieaanvraag, ervoer men bij de uitvoering dat enthousiasme was getemperd bij de potentiële deelnemers. Om dergelijke nadelige effecten op de deelname te voorkomen, is het van belang dat in komende opstellingen de doorlooptijd van de subsidieaanvragen teruggedrongen wordt.